
Bartın Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi Dergisi
ISSN: 2148-3507
e-ISSN: 2619-3507
Sayı: 15
Bahar 2021
BARTIN – TÜRKİYE

Bartın University
Journal of Islamic Sciences Faculty
ISSN: 2148-3507
e-ISSN: 2619-3507
Number: 15
Spring 2021
BARTIN – TURKEY

İBN KEMAL'İN *TAGYÎRU'T-TELHİS* ADLI RİSÂLESİ: EDİSYON-KRİTİK

IBN KEMAL'S NAMED TREATISE OF THE *TAGYIRU'T-TELHIS*: EDITION-CRITICAL

Ramazan EGE

Prof. Dr., Uşak Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Uşak/Türkiye
Prof. Dr., Usak University, Faculty of Islamic Sciences, Usak / Turkey

ramazan.ege@usak.edu.tr

orcid.org/0000-0002-5749-510X

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 08 Mart /March 2021

Kabul Tarihi/Accepted: 24 Haziran/June 2021

Yayın Tarihi/Published: Haziran/June 2021

Atıf/Cite as: Ege, Ramazan. “İbn Kemal’in *Tagyîru'l-Telhis* Adlı Risâlesi: Edisyon-Kritik”. *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 15 (Haziran 2021), 6-40.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

ÖZ

İbn Kemal'in, Arap dili ve belagatı dâhil, birçok alanda kitap ya da risâleleri bulunmaktadır. Bu eserler, çoğunluğu Arapça olmak üzere, üç dilden birisiyle; Türkçe, Arapça ya da Farsça olarak kaleme alınmıştır. *Tagyîru't-Telhis*, İbn Kemal'in risâlelerinden birisi olup konusu belagattir. *Tagyîru't-Telhis* adı içinde geçen *et-Telhis*, Hatib el-Kazvîni tarafından telif edilmiş olup asırlardan beri medreselerde ders kitabı olarak okutulmaktadır. Risalede *et-Telhis*'in giriş kısmında yer alan bazı kelime ve terimlerin açıklamaları yapılmaktadır. Bu esnada başta Kur'an olmak üzere hadis, şiir, mesel vb. kaynaklardan da yararlanılmıştır. Muhtemelen, öğrencilerin, alanla ilgili bir takım ön bilgilerle donatılarak daha sonra işlenecek olan ağır belagat konularını kolayca kavramaları hedeflenmiştir. Makale Türkçe ve Arapça olmak üzere iki bölümden meydana gelmektedir. Türkçe bölümü bir giriş, iki ana başlık ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Burada İbn Kemal'in hayatı ve eserleri hakkında özet bilgiler verilmekte; üzerinde çalışılan *Tagyîru't-Telhis* ile ilgili değerlendirmelerde bulunmaktadır. Arapça bölümünde ise nüshaların da yardımıyla edisyon-kritiği yapılan *Tagyîru't-Telhis*'in Arapça metni sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagatı, *Tagyîru't-Telhis*, el-belâgatü, el-fasâhatu, en-nazmu, el-meânî, el-beyan.

ABSTRACT

İbn Kemal has many books or treatises in many fields, including Arabic language and rhetoric. These works, mostly Arabic, are written in one of these languages; Turkish, Arabic or Persian. *Tagyir al-Talhis* is one of treatises of İbn Kemal and its subject is rhetoric. *al-Talhis* mentioned in the title of this treatise called *Tagyir al-Talhis* was written by Hatib al-Kazvini and has been taught as a textbook in madrasas for centuries. Some words and terms in the introduction of *al-Talhis* were explained in the treatise. In the meantime, especially the Quran, hadith, poetry, parable, etc., resources have been used. Probably, it was aimed that the students could easily grasp the heavy rhetoric subjects that will be covered later, by equipping them with some prior knowledge about the field. The article consists of two parts; Turkish and Arabic. The Turkish section consists of an introduction, two main titles and a conclusion. Here, summary information about İbn Kemal's life and his works and evaluations on *Tagyir al-Talhis* are given. In the Arabic part the Arabic text of *Tagyir al-Talhis* edited-criticized with the help of copies is presented.

Keywords: Arabic Language and rhetoric, *Tagyir al-Talhis*, al-balâga, al-fasaha, al-ma'âni, al-bayan, al-nazm.

GİRİŞ

1. Belagat çalışmaları.

1. 1. Birinci Dönem. Belagat çalışmaları önceleri, sarf, nahiv, iştikak, sözlük vb. ilimlerle karışık halde tek bir eser/kitap bünyesinde yürütülürdü. Arapça gramer kaynaklarının temeli kabul edilen Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) *el-Kitab*'ında belagat, sarf, nahiv ve dil ile ilgili diğer bilgiler karışık halde sunulmuştur.¹ Câhiz (ö. 255/869) *el-Beyan ve't-tebyin* adlı eserinde, diğer bölümlerin arasında, "Babu'l-belaga" başlığıyla bir bölüm açmış burada belagat ve belagatçılar hakkında bilgiler vermiş; beyanın anlamı, çeşitleri, dilin âfetleri, belagat ve fesahatin çeşitli tariflerini sunmuştur.²

1. 2. İkinci Dönem. Abdulkâhir el-Cürcânî'nin (ö. 471/1078-79) telif ettiği *Delâilu'l-i'caz* ve *Esrâru'l-belâga* adlarını taşıyan eserlerde müellifin, o döneme kadar diğer dil disiplinlerinin içinde dağınık halde işlenen belagat konularını özel bir dal halinde topladığı görülmektedir. Müellifin, *Delâilu'l-i'caz*'da üzerinde durduğu ve eserin temeline aldığı nazm teorisi hem kendi hem de daha sonraki dönemlere damgasını vurmuştur.³

1. 3. Üçüncü Dönem. Ebû Ya'kub Yusuf es-Sekkâkî (ö. 626/1229) tarafından telif edilen *Miftâhu'l-'ulûm* adındaki bu eserde müellif, Arap dili ve belagatı ile ilgili bilimlere ele almış; birinci bölümü 'ilmu's-sarf'a ikinciyi 'ilmu'n-nahv'e üçüncü bölümünü belagatın iki temel unsuru olan me'ânî ve beyan'a tahsis etmiştir.⁴ Böylece sarf ve nahiv ilimlerinin belagat için ne kadar önemli olduklarına işaret edilmiştir. Sekkâkî'nin bu kitabıyla belagat, daha da sistemli hale gelmiştir.⁵

1. 4. Dördüncü Dönem. Celâleddin Muhammed b. Abdurrahman el-Kazvîni'nin (ö. 739/1338) telif ettiği *Telhîsu'l-Miftah*: es-Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'ulûm*'unun üçüncü bölümünün özeti, kısaltılmış hali mahiyetindedir. el-Kazvîni, bu eserin girişinde, *Miftâhu'l-'ulûm*'un üçüncü bölümünün, belagat konusunda telif edilen kitaplar içinde, düzen, yazım ve

¹ Sîbeveyhi'nin *el-Kitab*'ındaki belagat temelli konular için bk. Ebû Bişr 'Amr b. 'Osman b. Kanber Sîbeveyhi, *el-Kitab*, thk. 'Abdusselam Muhammed Hârûn (Kâhîre: Mektebetü'l-Hancî, 1408/1988), 5/208-239. Ayrıca bk. Zafer Kızıklı, "Sîbeveyhi'nin el-Kitab'ında Belagat Biliminin Temelleri", *Nüşa*, Yıl: VI/Sayı: 23 (Güz 2006), 49-60.

² Ebû 'Osman 'Amr b. Bahr b. Mahbub el-Câhiz el-Kinânî, *el-Beyan ve't-tebyin*, thk. 'Abdusselam Muhammed Harun (Kâhîre: Mektebetü'l-Hancî, 1418/1998), 1/88-98.

³ *Delâilu'l-i'caz* ile ilgili olarak bk. Hulusi Kılıç, "Delâilu'l-i'caz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9/114-115.

⁴ es-Sekkâkî bu eserinde sırasıyla sarf, nahiv, meânî-beyan, 'ilmu'l-istidlal ve 'ilmu-şî'r gibi konuları "*Miftâhu'l-'ulûm*", adı altında bir kitap halinde toplamıştır.

⁵ *Miftâhu'l-'ulûm* ile ilgili olarak bk. Mehmet Sami Benli, "Miftâhu'l-'ulûm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005), 30/20-21.

belagat temellerini işleme yönlerinden, yararlanılabilecek en büyük eser olduğunu; ancak lüzumsuz fazlalıklar, uzatmalar ve karışıklıkların yer aldığını; bunları gidermek amacıyla *Telhîsu'l-Miftah* adıyla bir “muhtasar” telif ettiğini belirtir. Öğrencilerin eserden rahatça yararlanabilmeleri, konuları kolayca kavrayabilmeleri düşüncesiyle ihtisarda aşırıya kaçmadığını ekler. el-Kazvînî, söz konusu “muhtasar”ın muhtevasına *Miftâhu'l-'ulûm*'da geçen temel kurallara ilave olarak ihtiyaç duyulacak diğer örnek ve şahitleri aldığını ifade eder. el-Kazvînî, bu “muhtasar”da *Miftâhu'l-'ulûm* ile yetinmediğini; başka kaynaklarda bulunup ta burada da yer almasının yararlı olacağını düşündüğü bilgileri ilave ettiğini söyler. Bu bilgilerin içinde kimsenin sözünü etmediği hatta işarette bile bulunmadığı malumatın bulunduğunu söyler.⁶

***Telhîsu'l-Miftah* Üzerine Yapılan Çalışmalar:** Konusu belagat olan *Telhîsu'l-Miftah* ilim dünyası tarafından yoğun ilgi görmüş; şöhreti, telhisini yaptığı *Miftâhu'l-'ulûm*'un şöhretini geride bırakmıştır. Bu konuda fikir sahibi olmak için *Keşfu'z-zunûn*'un ilgili maddesini dikkatle gözden geçirmek yeterlidir. Burada *Telhîsu'l-Miftah* üzerine yapılan şerhler, şerhlerin şerhleri, hâşiyeler, hâşiyelerin hâşiyeleri, muhtasarlar, manzumlar ve Türkçe dâhil çeşitli dillere yapılan tercümelemleri sıralanmıştır.⁷

Günümüzde Telhis Üzerinde Yapılan Çalışmalar: Medreselerde yıllarca ders kitabı olarak okutulan *Telhis* günümüzde de ilgi odağı olma özelliğini sürdürmektedir. Bu amaçla bazı çalışmalar yapılmıştır.⁸

Tagyîru't-Telhis: Bu çalışmanın konusu olan ve üzerinde çalışılan bu risâle es-Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-'ulûm* adındaki eserinin üçüncü bölümünün muhtasarı mahiyetindeki *Telhîsu'l-Miftah*'ın yalnızca giriş kısmı üzerine yapılmış bir şerhidir.

1. İbn Kemal'in Hayatı ve Eserleri

1. 1. İbn Kemal'in Hayatı

Esas adı Şemseddin Ahmed b. Süleyman olan İbn Kemal'in, dedesi Kemal Paşa'ya nispet edilerek aldığı bu unvanın yanında, yine aynı sebeple Kemalpaşazâde ve

⁶ Detaylı bilgi için bk. Celâleddin Muhammed b. Abdurrahman el-Kazvînî, *Telhîsu'l-Miftah*, zabt ve şerh. 'Abdurrahman el-Berkûkî (yy: Dâru'l-fikri'l-'Arabiyy, 1350/1932), 21-23.

⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünun* (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabiyy, 1360/1941), 1/473-479.

⁸ Yürütülen bu çalışmalarla ilgili olarak bk. Mücahit Kaçar, “Muhtasar Bir Belagat Metni: Mefhûmu't-Telhis”, *Journal of Turkish Language and Literature*, Volume: 1 Issue: 2, Autumn 2015, (45-64).

Kemalpaşaoğlu lakaplarıyla da şöhret bulduğu ifade edilir.⁹ Milâdî 1469 (Hicrî 873) yılında dünyaya geldi. Önce askeriye giren İbn Kemal, yaşadığı bir olay üzerine bilim dünyasına geçmeye karar verdi.¹⁰ Zamanının önde gelen üstatlarından dersler alıp öğrenimini tamamladıktan sonra müderris oldu. İbn Kemal, çoğu Edirne'de olmak üzere Üsküp ve İstanbul Sahn-ı Seman'da müderrislik ve Edirne kadılığı, Anadolu kazaskerliği ve Şeyhu'l-İslam'lık gibi kritik devlet görevlerinde bulundu. Osmanlı şeyhülislam, hukukçu ve müfessiri olan meşhur Ebussuud Efendi öğrencileri arasında yer almaktadır. İbn Kemal, 940/1533 yılında vefat etti.¹¹

1.2. İbn Kemal'in Eserleri

İbn Kemal, öğretim ve idari görevlerinin yanında yoğun telif faaliyeti yürütmüş; İslâmî ilimlerin hemen her dalında, çoğu risale olmak üzere, eserler vermiştir. Çalışmalarında bilgileri yalnızca aktarmakla yetinmemiş; konulara eleştirel yaklaşmış, tartışmış ve alternatif görüşlerini de sunmuştur. İbn Kemal'in eserlerinin sayısı konusunda kesin bir rakam vermek zor görünmektedir. Arapça, Farsça ve Türkçe olarak üç dilde telif ettiği eserlerinin sayısının 100, 200 hatta 300'e yakın olduğu şeklinde görüşler bulunmaktadır. Nihal Atsız, sayıyı 209 olarak verir. Sayıyı, 243 rakamına kadar çıkaran çalışmalar da bulunmaktadır.¹² Bu dönemde Osmanlı devletinin geniş bir coğrafyaya yayılmış olması sebebiyle, yazma halindeki bu eserlerin buralarda farklı mekânlarda bulunması; kimisinin hala bilinmiyor olması eserlerinin sayısı üzerinde ortaya çıkan farklı rakamların nedenleri arasında sayılabilir.¹³ Üzerinde çalışılan bu yazma risâle, İbn Kemal'in belagatla ilgili çalışmaları arasında yer almaktadır.

⁹ Nihal Atsız'ın, özellikle kullandığı Kemalpaşaoğlu, lakabıyla ilgili detaylı bilgi için bk. Nihal Atsız, "Kemalpaşaoğlu'nun Eserleri", *Şarkiyat Mecmuası* VI (1966), 71-72.

¹⁰ Söz konusu bu olayın detayı için bk. Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku's-Şakâik*, nşr. hzr. Abdulkadir Özcan (İstanbul: 1989/1409), 1/381-382.

¹¹ İbn Kemal ve hayatı hakkında detaylı bilgi için bkz. Derviş Ahmed Âşıkî Âşıkpaşa-zâde, *Tevârih-i Âli 'Osman* (İstanbul: 1332), s. 191; 'İsamuddin Ebu'l-Hayr Ahmed b. Mustafa Taşköprüzâde, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fi 'ulemâi'd-devleti'l-'Osmâniyye* (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-'Arabiyy, 1395/1975), 1/226; Mecdî, *Hadâiku's-Şakâik*, 1/381; Hüseyin Hüsameddin Abdi-Zâde, *Amasya Tarihi* (İstanbul: 1927), III, 224; V. L. Ménage, "Kemâl Pasha-Zâde, or İbn(-i) Kemâl", *The Encyclopaedia of Islam: Nev Edition*, prepared by a number of leading orientalis, ed. E. Von DONZEL, B. LEVİS and C. H PELLAT (Leiden: E. J. BRİLL, 1997), IV, 879-881; Şerafettin Turan, "Kemalpaşazâde", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV. İslam Ansiklopedisi Yayınları, 2002), 25/238-240, [https://islamansiklopedisi.org.tr/kemalpasazade#1\(07.11.2020\)](https://islamansiklopedisi.org.tr/kemalpasazade#1(07.11.2020)); Ramazan Ege, *İbn Kemal'in Esrârü'n-nahvi ve Dönemindeki Arap Dili Filolojik Çalışmalarına Kısa Bir Bakış* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 24-36; Necdet Gürkan, "Kemal Paşazâde (873/1469-940/1534)'nin Arap Dili Ve Edebiyatına Katkıları Ve Bu Dile Yaklaşımı", *Marife*, 9/2 (Güz 2009), 135-165. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3344068>.

¹² Detaylı bilgi için bk. Mecdî, *Hadâik*, I, 384; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî* (İstanbul: 1308), 197; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: 1333), I, 223; Atsız, *Şarkiyat Mecmuası*, VI, 71-112, sy. VII, 83-135; Ramazan Ege, *İbn Kemal'in Esraru'n-nahvi*, 17-63.

¹³ Atsız, Kemalpaşa-oğlunun Eserleri, *Şarkiyat Mecmuası*, VI/71-112, sy. VII, 83-135.

Risâlenin adı içinde geçen ve Celâleddin el-Hatib Muhammed b. Abdirrahman el-Kazvîni'nin (ö. 736/1338) eseri olan *et-Telhis*, es-Sekkâki'nin (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-'ulûm*'unun 3. Kısmının özeti mahiyetindedir.¹⁴

2. Risâlenin Adı ve Müellifi

2. 1. Risâlenin Adı: *Tağyîru't-Telhis* adını taşıyan risâleye bu ismin verilmesi şuradan gelmektedir: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi 3943 numaralı demirbaşta kayıtlı Mecmûatü'r-resâil'in 292a-296a varakları arasında yer alan ve çalışmada () harfiyle gösterilen nüshanın 292a yüzünün ilk satırının sağ üst kenarında şöyle bir kayıt vardır: (تغيير تلخيص لابن كمال باشا زاده): *Tağyîru Telhis li'bni Kemal Bâşâ Zâde*. Çalışmada temel nüsha kabul edilen ve (ك) harfiyle gösterilen Köprülü nüshasında bir isim yoktur. Ancak kütüphane kayıtlarında adı: *Risâletun fi Hakâiki'l-meânî* şeklinde geçmektedir. Kataloqlama yapılırken, konusuna bakılarak risâleye bu ismin verilmiş olması ihtimal dâhilindedir. Bu durumda, risâleye *Tağyîru't- Telhis* adının verilmesi daha uygun görülmüştür.

2. 2. Risâlenin Müellifi: Araştırmalar, yazma risâlenin müellifinin İbni Kemal olduğu yönündeki kanaati güçlendirmektedir. Buna göre;

2. 2.1. Bu çalışmada temel kabul edilen Köprülü nüshasının sonunda şöyle bir kayıt yer alır: (إلى هنا انتهت نسخة المصنف الشهير بابن كمال باشا بين الأنام): *İnsanlar arasında İbn Kemal Bâşâ diye şöhret bulan musannıfın nüshası burada son bulmaktadır*. Bu kayıtla iki şey; risâlenin müellifinin İbn Kemal ve nüshanın da müellif nüshasından istinsah edildiği anlaşılabilir.

2. 2. 2. Dokuz Eylül () nüshasının ilk varağı (292) nin a yüzünün ilk satırının sağ kenarında, biraz önce arz edildiği üzere, *Tağyîru Telhis li'bni Kemal Bâşâ Zâde* kaydının yer alması.

2. 2. 3. Risâlenin isminde bulunan “tağyir” kelimesinin, İbni Kemal tarafından başka eserlerinde de kullanılıyor olması. *Tağyîru'l-Miftah* adlı eseri buna örnek verilebilir.¹⁵ Burada

¹⁴ el-Kazvîni ve eseri *et-Telhis* kitabı ile ilgili olarak bk. İsmail Durmuş, “el-Kazvîni, Hatib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/156-157.

¹⁵ Bu eserin şerhi 2009 yılında Musa ALAK tarafından “*Kemalpaşazâde'nin Şerhu Tağyîri'l-Miftah Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*” adıyla doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Bk. Musa Alak, *Kemalpaşazâde'nin Şerhu Tağyîri'l-Miftah Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009).

İbn Kemal, es-Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-'ulûm*'unun "tağyîr"ini ya da şerhini yapmaktadır.

2. 2. 4. İzlenen metot risâlenin İbni Kemal'e ait olma yönündeki görüşü desteklemektedir. Daha önce edisyon-kritiği yapılan İbni Kemal'in kitab ve risâleleri incelendiğinde ortaya çıkan benzer yönler de bu risâlenin İbni Kemal'e âit olduğu görüşünü desteklemektedir.¹⁶

2. 3. Risâle Nüshalarının Tavsîfi: Risâlenin tahkiki esnasında yararlanılan iki nüshadan Köprülü Kütüphanesi Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu nüshası (ع) harfiyle Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi nüshası (د) harfiyle gösterilmiştir. Bu nüshaların tavsifleri şu şekildedir:

2. 3. 1. Köprülü Kütüphanesi Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu Nüshası (ع). Bu nüsha, içinde bulunduğu mecmua'nın 75b-79b varakları arasında toplam dört varak halinde yer almaktadır. Arşiv numarası 34 FA 1580/15 olan bu risâle *Risâletun fî Hakâiki'l-me'âni* ismini taşımaktadır. Risâlenin müstensihisi ise Arapzâde Abdurrauf'tur. Her sayfasında 31 satır, her satırında da ortalama 15-17 kelime bulunmakta olan bu nüshada İbni Kemal'in, tağyîr ya da şerhte bulunduğu kelime ya da terkiplerin altları kırmızı ile çizilerek gösterilmiştir. Hat türü nes-ta'lik'tir. Sayfaların etrafı dikdörtgen şeklinde oldukça düzgün kalın çizgiyle çizilerek yazının taşması önlenmeye çalışılmıştır. İstinsah tarihi verilmemiş olan bu nüshanın bizzat müellifin nüshasından istinsah edildiği ifade edilmiştir.¹⁷

2. 3. 2. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi Nüshası (د). Bu nüsha, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi 3943 numaralı demirbaşta kayıtlı *Mecmu'atü'r-Resâil*'in 292a-296a varakları arasında yer almakta; toplam üç buçuk varaktan oluşmaktadır. Her varak 29 satır, her satırda ortalama 14-16 kelime bulunmaktadır. Varakların ebadları şöyledir: 257 x 150 (190 x 85) mm. Risâlenin istinsah tarihi bulunmamaktadır. Ancak içinde yer aldığı mecmuanın diğer risalelerinde görülen tarihler, genel olarak hicrî 980-1003 aralığında olduğu ve yazı karakterleri de benzediği için, bu risâlenin de aynı tarihler arasında istinsah edildiği düşünülebilir. İbn Kemal h. 940'ta vefat ettiğine göre nüshanın onun vefatından sonraki 40-60 seneleri içinde istinsah edildiği düşünülebilir.

¹⁶ İbn Kemal Paşa ve eserleri konusunda detaylı bilgi için bk. Ramazan Ege, *İbn Kemal'in Esrârü'n-nahvi ve Dönemindeki Arap Dili Filolojik Çalışmalarına Kısa Bir Bakış* (Basılmamış doktora tezi), İzmir 2002.

¹⁷ Bk. Anılan risâle 79b/30.

2. 4. Risâlenin Konusu: Risâlenin adının aynı zamanda risâlenin konusunu da yansıttığı söylenebilir. Risâlenin adı: *Tagyîru't-Telhis*, olduğuna göre konusu da el-Kazvîni'ye ait olan *et-Telhis*'in tağyîridir. Burada geçen *tağyîr* kelimesi *şerh* anlamında olmalıdır. Nitekim 296 a'nın bitişiinde: (إلى هنا انتهى شرح المصنّف): Yani musannifin şerhi burada son bulmaktadır, şeklindeki kayıt da bunu desteklemektedir. *Şerh* yerine *tağyîr* yani değiştirme anlamındaki kelimenin kullanılması ise İbni Kemal'in bu alandaki iddiasından kaynaklanıyor, olabilir. İbni Kemal, bu çalışmasıyla bu konuda yerleşik düşünce ve algıları âdetâ değiştirecek nitelikte bilgi ve yorumlar getirdiğini îmâ etmiş olabilir.

2. 5. Risâlenin Muhtevâsı: İbn Kemal bu risâlede el-Kazvîni'nin *et-Telhis* adını taşıyan kitabının girişinde (أَلْحَمْدُ لِلَّهِ عَلَى مَا أَنْعَمَ) diye başlayıp (الْفَنُّ الْأَوَّلُ عِلْمُ الْمَعَانِي) cümlesine kadar devam eden bölümde yer alan fesâhat ve belâgat ile ilgili bazı önemli kelime ve terimleri açıklamakta, bunların buralarda yer almalarının sebeplerini irdelemekte ve görüşlerini alanın temel kaynaklarıyla destekleyerek açıklamaktadır. Risâlede şerhleri yapılan bu kelime ve terimlere bir göz atalım:

(الْبِسْمَلَةُ وَالْحَمْدَةُ) Besmele-Hamdele. İbn Kemal, risâlenin telifine besmele ve hamdele ile başlama sebebini Kur'ân-ı Kerim ve Hz. Peygamberin sünnetine uymak, diye açıklar.¹⁸ Hamd-i luğavî ile hamd-i örfî terkiplerini açıklayan İbn Kemal, her iki hamd çeşidinin, aslında Kur'ân-ı Kerim, Hz. Âişe ve Hz. Ali'den rivayet edilen hadisler ile Arap şiir ve mesellerinde de geçtiğini delilleriyle ortaya kor.¹⁹

(الله) Allah lafzı. İbn Kemal'e göre, Allah'ın isim ve sıfatlarının içinden yalnızca Allah lafzının seçilmesi, O'nun hamd'e istihkakının, zâtının gereği olduğunu ifade etmek içindir.²⁰

(الْفَهْمُ وَالْإِفْهَامُ وَحَقَائِقُ الْمَعَانِي) Fehm, İfham ve Hakâiku'l-meânî. İbn Kemal'e göre fehm muhatabın sözünden bir şeyin tasavvuru, ifham kelâmın anlamını dinleyenin fehmine; anlayışına ulaştırmak, hakâiku'l-meânî ise vâkıa mutabık olan şekillerdir.²¹

(الْإِلْهَامُ، الْبَيَانُ وَدَقَائِقُ الْبَيَانِ) İlham, beyan ve dekâiku'l-beyan. İlham anlamın rûha ulaştırılması, beyan kelâm-ı nefsi'nin kelâm-ı hissî ile keşfedilmesi, dekâiku'l-beyan ise beyanın gizli anlamları demektir.²²

¹⁸ Bk. 75b/1-2)

¹⁹ Bk. 75b/10-15.

²⁰ Bk. 75b/30.

²¹ Bk. 76a/2-5.

²² Bk. 76a/4-7.

(الْبَيْعِ وَالصَّنْعِ) Bedi‘ ve sun‘. Bedi‘ garib ya da eşsiz olan, sun‘ ise madde içinde sûretin oluşturulması anlamlarına gelir.²³

(التَّهْجِ وَالتَّبْيَانِ وَالْإِفْحَامِ) en-Nehc, et-tibyan ve ifham(hâ ile). en-Nehc açık yol, et-tibyan îzah etmek, ifham(hâ ile) ise iskat; susturmak demektir.

(الْعَرَبِ وَ الْعَرَبِ الْعَرَبِيَّاتِ) el-‘Arab ve el-‘Arabu’l-‘Arbâ’. el-‘Arab maruf olan kavmin adı, el-‘Arabu’l-‘Arbâ’ ise o kavmin hâlis olanlarıdır.²⁴

(إِعْجَازِ الْقُرْآنِ) İ‘câzu’l-Kur’ân, terkiğini İbni Kemal, belâğatu’l-Kur’an, diye açıklar.

(اللِّسَانِ وَاللِّغَةِ) İbni Kemal, el-lisan ile el-luğat lafızları arasında bir karşılaştırma yapsa da burada her iki lafzın da kastedilmesinin caiz olduğunu söyler. (خَيْرُ الْأَدْيَانِ) “Hayru’l-edyan” terkiğini oluşturan “hayr” ve “edyan” kelimelerini de açıklar.²⁵

(الْأَلِّ) el-âlu. Kelimenin aslı “ehl”dir. Çünkü ism-i tasğîri “uheylyn” dür.²⁶

(الْخَلِيفَةِ) el-halîfetu. İbn Kemal, halîfe’yi, başkasının peşinden gelen ve onun yerine geçip onun görevini yürüten, şeklinde açıklar.²⁷ Söz konusu olan bu halifeler “el-ahtan”²⁸ ve “el-ashar” şeklinde açıklanmışlardır ki “el-ahtan” Hz. Ebû Bekr ile Hz. Ömer, “el-ashar”²⁹ ise mukâbele karînesiyle Hz. Osman ile Hz. Alî’dirler.³⁰

(السَّائِرِ) es-Sâir. İbn Kemal bu kelime üzerinde durur ve burada Cevherî’nin de aralarında bulunduğu bazı önde gelen ilim adamlarının hata ettiklerini; zira bu kelimeyi cemi olarak algıladıklarını belirtir.³¹

(أَمَّا وَ لَمَّا) İbn Kemal, *Telhis* metnindeki “emmâ” ve “lemmâ” edatlarını da inceler.³²

(الْبَلَاغَةِ) el-Belagatu. İbn Kemal’e göre belâğat ilmi iki temel unsurdan oluşmaktadır: Meânî ve beyan.³³ İbn Kemal, *Telhis*’te geçen ve belâğat ilminin, değer açısından, Arapça ilimler içinde en yücesi olduğunu belirten ifadeyi eleştirir ve derki: “Arapça” kaydının gelmesi ile usûlüddin: Tefsir, hadis ve fıkıh ilimleri gibi ilimlerin belagat ilmiyle

²³ Bk. 76a/8-10.

²⁴ Bk. 76a/10-15 arası.

²⁵ Bk. 76a/15-20.

²⁶ Bk. 76a/20.

²⁷ Bk. 76a/28.

²⁸ el-Ahtan, bir kimsenin hanımı tarafından akrabası; kayınpederi ve kayınbiraderi için kullanılan bir ifadedir. Bk. el-Cevherî, es-Sıhah, 5/2107.

²⁹ Evlilik yoluyla oluşan akrabalık. Bk. el-Cevherî, es-Sıhah, 2/717.

³⁰ Bk. 76a/30.

³¹ Bk. 76b/1-4.

³² Bk. 76b/8-15.

³³ Bk. 76b/16.

karşılaştırılma ihtimali yok olmaktadır. İbn Kemal, böyle bir karşılaştırmanın “vâkıa mutabık” olmadığını ve “sû-i edep”ten ibaret olduğunu belirtir.³⁴

(الْقُرْآنُ وَ نَظْمُ الْقُرْآنِ وَ دَقَائِقُ النَّظْمِ) el-Kur'an, Nazmu'l-Kur'an ve Dekâiku'n-nazm. İbn Kemal'e göre el-Kur'an, “fu'lân” kalıbında ve “mef'ûl” anlamında olup Nebîy(S.) üzerine inzal edilen kelimelerin anlamında değildir. Çünkü bu durumda tilâveti mensuh olanlar da tarif içine girer. Hâlbuki tilâveti mensuh olanlar Kur'an'dan değildirler. el-Kur'an, ile kastedilen Mushafın iki kapakları arasında nakledilmiş olan mecmû'a'dır.³⁵ “Nazm” ile kastedilen de, mütekellimin, maksadına göre kelimeleri oluştururken, kelimeler arasında nahiv kurallarını göz önüne alması; kelimeleri bunlara uygun olarak oluşturmasıdır. Dekâiku'n-nazm, çeşitli nazım şekillerinde bulunan bir takım hoş telakkilerdir ki bunlar bazı ayrıntılarla idrak edilir; başkasına tarifi mümkün olmaz.³⁶

(الْكَشْفُ) el-Keşfu. İbn Kemal bu terimin, başka birine bir şeyi beyan etmek değil; belâgat ilmiyle kazanılan zevk ile meydana gelen “müşâhede” olduğunu açıklar.³⁷

(الْفُرْقَانُ) el-Furkan. Bu kelime hakk ile batıl'ı ayırt etmesi yönüyle Kur'an'ın bir ismidir. Furkan'ın icazı konusunda ortaya çıkan ayrışmada tercih edilen görüş onun belâgatındaki eşsizliğidir.³⁸

(التَّحْرِيرُ) et-Tahrir. İbn Kemal bu kelimeyi bir şeyin zübdesini; özünü ortaya koymak şeklinde açıklar.

(الْأَصْلُ وَ الْقَاعِدَةُ) el-Aslu ve el-Kâidetu. İbn Kemal'e göre “asıl” başkasının, kendisi üzerine bina edildiği temel kâide ise cüzlerinin tümüne uyan küllî bir hükümdür.³⁹

(مَعَاوِدُ الْمَعَانِي وَمَبَادِيُ الْبَيَانِ) Me'âkîdu'l-me'ânî-Mebâdi'u'l-beyan, terimleriyle İbn Kemal'in, meânî ve beyan konuları içinde yer alan küllî kaideleri kastettiği anlaşılmaktadır. İbn Kemal *el-İzah fî 'ulûmi'l-belâğa* müellifi Celâleddin Muhammed el-Kazvîni'yi (ö. 739/666) bu çalışmasında konuyu işlerken biraz haşiv ve tatvilde bulunduğunu; bunun da aslı anlamayı zorlaştırdığını söyleyerek el-Kazvîni'yi eleştirir ve onun, sahanın uzmanlarına muhalefet ettiğini belirtir.⁴⁰

³⁴ Bk. 76b/17-20.

³⁵ Bk. 76b/20-30.

³⁶ Bk. 76b/20-30.

³⁷ Bk. 77a/1-3.

³⁸ Bk. 77a/3-5.

³⁹ Bk. 77a/13-15.

⁴⁰ Bk. 77a/15-20.

(المقدّمة) İbn Kemal, *Telhis*'te geçen "Mukaddeme" kelimesi üzerinde durur. Bu kelimenin nekre gelmesinin sebebini, marife gelmesini gerektiren bir durumun bulunmaması şeklinde açıklar. Buna karşılık diğer üç fenn; el-meânî, el-beyan, el-bedî' ve el-hâtîme terimleri elif-lâm'lı ve marife olarak gelmiştir. İbn Kemal, "Mukaddeme" nin aslında ordunun öncü kuvvetini oluşturan bir topluluğun adı olduğunu; istiâre tarikiyle de, her şeyin başlangıcı için kullanıldığını ifade eder. Ayrıca kelimenin ortasında bulunan dal harfinin kesre ile ismi fâil mi yoksa fetha ile ismi mef'ul mü olduğunu inceler ve kelimenin "Mukaddeme" şeklinde ismi mef'ul olarak kullanımını daha uygun bulur; tekaddüm'ün, zâtî bir öne geçiş hak edişi; takdîm'in ise tamamen dış etkinin sonucu öne geçişi ifade ettiğini açıklar.⁴¹

(النظم واللفظ) "en-Nazmu" - "el-lafzu". İbn Kemal, belagatın en büyük rüknünün meânî, meânî'nin esasının da nazm olduğunu belirtir ve bu konuda Zemahşerî'den delil getirir. Zemahşerî'ye göre nazm, Kur'ân'ın i'câzının⁴² anası ve Kur'ân'ın tehaddî'sinin⁴³ temellendiği kanundur. Konu hakkında Abdulkâhir el-Cürcânî'den de yararlanır.⁴⁴

(تَوَخَّى) Tevahhâ. İbn Kemal'e göre, sâdik bir kardeşin maksad ve iradesi kardeşinkiyle örtüşür; birbirine denk düşerse (يتَوَخَّى فلان شأن فلان) denilir. Yani onun seyrini takib ediyor, yolundan gidiyor., demektir.⁴⁵

(الفصاحة) el-Fesâhatü. İbn Kemal fesâhati "cevdetu'l-luğa" yani "iyi dil" diye açıklar ve "Fasih" teriminin kullanımı ile ilgili bilgiler verir. Bu konuda Abdulkâhir el-Cürcânî'den istifade eder; der ki: Fasih kelime, denildiği zaman, onun anlamı değil nazım içindeki yeri, kelimenin diğer kelimelerle olan anlam uyumu, aynı anlamdaki kelimelerle ünsiyetinin göz önüne alınması kastedilir.⁴⁶ Bunun için İbn Kemal, fesâhat kelimesinin hem müfred hem de mürekkebin sıfatı olabileceğini belirtir. (الفصاحة والصحة) "Fesahat – Sıhhat". İbn Kemal, fesahatin sıhhatin de ötesinde bir şey olduğunu ve lafzın, ister müfred isterse mürekkebe olsun, ancak dil ve sarf yönlerinden, sahih olduktan sonra fasih olabileceğini, bunun için onun tarifi yapılırken sıhhat şartlarının, ayrıca zikredilmediğini söyler.⁴⁷ (الفصاحة في التركيب) Terkipte

⁴¹ Bk. 77b/6-10.

⁴² İ'caz: Eşsizlik, benzerinin bulunmaması demektir.

⁴³ Tehaddî: Meydan okuma, demektir.

⁴⁴ Bk. 77b/10-17.

⁴⁵ Bk. 77b/15-18.

⁴⁶ Bk. 78a/5-15.

⁴⁷ Bk. 78a/20-30, 78b/9.

fesahat onun, nahiv kurallarına uygun olması, şeklindeki ifadeyi İbn Kemal, meşhur olması ve cumhurun görüşüne muhalif olmaması diye açıklar.⁴⁸

(الاستعمال والوضع) İsti'imâl - Vaz'. İsti'imâl'in, vaz'ın ötesinde bir şey olduğunu ifade eden İbn Kemal, dil kurallarından birini ihlal etmenin fesahate aykırı olmasını, bunu gerektiren bir sebebin bulunmaması şartına bağlar. Dil kurallarına aykırılık, muvâzene ya da vezni korumak gibi bir sebebe dayanıyorsa böyle bir uygulamanın fesahate aykırı olmayacağını belirtir; konuyla ilgili olarak hadis ile istişhata bulunur.⁴⁹

(تنافر الحروف) Tenâfuru'l-huruf. Harflerde uyuşmazlık, anlamındaki bu terkibi İbn Kemal, telaffuzda ağırlık ve nutukta zorluk, şeklinde açıklar.⁵⁰ Bu bağlamda kaynaklarda geçen (التَوَعَّر) Tevağğur, terimini lafzın kulağa ağır gelmesi tabîi zevkin de hoşlanmaması şeklinde açıklar.⁵¹

2. 6. Risâlenin Şâhitleri. İbn Kemal başta Kur'ân-ı Kerim olmak üzere hadîs-i şerif, şiir ve emsal ile istişhatlarda bulunmuştur. Şöyle ki:

2. 6. 1. Âyetler. Risâlede beş yerde âyetlerle istişhad edilmiştir. Risâlenin girişinde yer alan "Ummu'l-kitab" ifadesiyle, *Telhis* müellifinin, eserine besmele ve hamdele ile başlamasına delil olarak Kur'ân'ın başlangıcında Fâtiha sûresinin geçiyor olmasını göstermektedir. Müellif ayrıca hamd ile ilgili görüşü sebebiyle ez-Zemahşerî'yi (ö. 538/1144) vehimle itham etmektedir.⁵²

2. 6. 2. Hadisler. İbn Kemal, dört yerde hadisle istişhad etmiştir. Bunlardan ilki Hz. Ali diğeri ise Hz. Âişe hadisleridir.⁵³ Üçüncü ve dördüncü hadisler doğrudan Allah Rasûlüne nisbet edilmektedir.⁵⁴

2. 6. 3. Şiirler. İbn Kemal risâlede yedi yerde Arap şiiriyle istişhad eder.⁵⁵

2. 6. 4. Meseller. İbn Kemal hamdin, ilim ve şuur sahiplerine mahsus olmadığını meselle örneklendirir.⁵⁶

⁴⁸ Bk. 79a/30.

⁴⁹ Bk. 79a/8-10.

⁵⁰ Bk. 79a/20.

⁵¹ Bk. 79a/25.

⁵² Risâle metninde geçtiği yerler şöyledir: 75b/1-5); 76a/25);Bk. 76b/5); 76b/8); 79b/28

⁵³ Bk. 75b/10.

⁵⁴ Bk. 79a/11-16.

⁵⁵ Şiirlerin geçtiği yerler şöyledir: 75b/10; 79a/17; 79a/20; 79a/30; 79b/4; 79b/8; 79b/10.

⁵⁶ Bk. 75b/14.

Anlaşıldığı üzere İbn Kemal en çok Arap şiiiriyle istişhat etmiştir: yedi yerde. İkinci sırada Kur'an-ı Kerim gelmektedir: Beş yerde. Üçüncü sırada hadislerle istişhat gelmektedir: Üç yerde. Bir yerde de Arap meseliyle istişhatta bulunmuştur.

2. 7. Risâlenin Kaynakları. “Kaynaklar” kelimesiyle müellifin atıfta bulunduğu, yararlandığı ve görüşleri üzerinde tartıştığı eserler kastedilmektedir. İbn Kemal, kaynak sayısı olarak bakıldığında en çok Zemahşerî’den yararlanmıştır. Zemahşerî’nin telifi olan bu kaynaklar: *el-Keşşaf*, *el-Fâik*, *Esâsu'l-belâğa*, *el-Kıstas fî 'ilmi'l-'aruz*'dur. Ancak dikkatle incelendiğinde risâlede İbn Kemal'in, en çok Abdulkâhir el-Curcânî'nin *Delâilu'l-i'câz*'ından yararlandığı anlaşılmaktadır. Yapılan alıntılar çoğu defa birebir uyduğu için nüshalarda okunamayan ya da çelişkiye düşülen yerlerde söz konusu bu kaynaktan yararlanılma yoluna gidilmiş ve durum dipnotta belirtilmiştir. İbn Kemal, buralardan aldığı görüşleri karşılaştırıp değerlendirdikten sonra kendine göre doğru olanı belirtmekte ve sonuca bağlamaktadır. Bu kaynaklarla ilgili bibliyografik bilgiler, edisyon-kritik yapılırken geçtikleri yerlerde dipnotlarda verilmiştir.

Vefat tarihleri ve yaşadıkları yüzyıllara göre kaynakların müellifleri şu şekildedir:

Hicrî 1. Yüzyıl: Hassan b. Sâbit, (ö. 60/680); el-'Accac (ö. 97/715-716).

Hicrî 2. Yüzyıl: Ebû 'Amr b. el-'Alâ (ö. 154/771); Beşşar b. Bürd (ö. 167/783-784); Sîbeveyhi (ö. 180/796); Halef el-Ahmar (ö.180/796); el-Kisâî (ö. 189/805).⁵⁷

Hicrî 3. Yüzyıl: el-Asmaî (ö. 216/831); el-Câhiz (ö. 255/869); el-Buhârî (ö. 256/870); İbn Mâce (ö. 273/887); Sa'leb (ö. 291/904).⁵⁸

Hicrî 4. Yüzyıl: el-Merzubânî (ö. 384/994).

Hicrî 5. Yüzyıl: el-Cevherî (ö. 400/1009); Ebû Hilal el-'Askerî (ö. 400/1009); İbn Sîde (ö. 458/1066); el-Hafâcî (ö. 466/1073); Abdulkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1078-1079).

Hicrî 6. Yüzyıl: el-Meydânî (ö. 518/1124)⁵⁹; Hatib et-Tebrîzî (538/1144); ez-Zemahşerî (ö. 538/1144).

Hicrî 7. Yüzyıl: İbnu'l-Esir, Meceddin el-Mübârek b. Muhammed (ö. 606/1210)⁶⁰; es-Sekkâkî (ö. 626/1229); İbnu'l-Esir, Ziyâeddin Nasrullah b. Muhammed (ö. 637/1239); en-Nevevî (ö. 679/1277); el-Beydâvî (ö. 685/1286).

⁵⁷ Bk. 76A/15.

⁵⁸ Bk. 76A/15.

⁵⁹ Bk. 76A/25.

Hicrî 8. Yüzyıl: el-Kazvîni (ö. 739/1338); İbn Hişam (ö. 761/1360); et-Taftâzânî (792/1390).

Hicrî 9. Yüzyıl: es-Seyyid eş-Şerif el-Cürcânî (ö. 816/1413).⁶¹

2. 8. Yapılanlar. Çalışmaya temel kabul edilen Köprülü nüshasının varaklarının her bir yüzünde yer alan 31 satır, edisyon-kritik çalışmasında beşerli satırlar halinde altıya bölündü. Araştırmalarda kolaylık sağlamak için bölünme yerleri satır başlarında belirtildi. 75b/1, 75b/5... gibi.

Metin içinde geçen âyetlerin Kur'an'daki yerleri ile hadislerin kaynakları dipnotlarla gösterildi. Bu ikisinin dışında kalan ve müellifin yararlandığı kaynaklardan bazıları, muhtemelen henüz basılmadıkları için yazmalarından yararlanıldı; bu eserlerle ilgili bibliyografik bilgiler sunuldu. Eserin bütünlüğünü bozmamak için garip kelimelerle ilgili açıklayıcı bilgiler dipnota alındı. Tesis edilen metnin içinde muhakkik tarafından yapılan bölümlemeler esnasında, risalede bulunmayan konu başlıkları köşeli parantez içinde verilerek asıl metinden ayrı tutuldu.

Nüshalarda okunamayan ya da karıştırılan harf, kelime ya da terkipler, müellifin yararlandığı kaynak/kaynakların yardımıyla bağlam; siyak ve sibâk da göz önüne alınarak, tespit ya da tashih edildi; ancak bu durum dipnotta belirtildi.

SONUÇ

Edisyon - kritiği yapılan *Tagyîru't-Telhis* adlı bu risâlede, İbn Kemal döneminde okutulan belagat derslerinin önemli bir kitabı olan el-Kazvîni'nin *Telhîsu'l-Miftah*ının tamamının değil mukaddeme; giriş kısmında yer alan temel terimler ile ilgili açıklamalar yer almaktadır. Burada, günümüzdeki ifadesiyle, kitaba başlarken genel bir sunum yapılmaktadır. Bu esnada önemli belagat kaynaklarından yararlanılmaktadır. Kaynaklar incelendiğinde bunların, hicrî birinci ile dokuzuncu yüzyıllar arasında geniş bir yelpazede yer aldıkları görülür. İbn Kemal, kullanılan kaynaklarda hatalı bulduğu görüşleri eleştirir; aralarında tercihler yapar; kendine göre doğru olanını, sebeplerini de ortaya koyarak açıklar. Risâlenin adında yer alan değiştirme anlamındaki "tağyir" kelimesinin kullanılması muhtemelen buradan gelmektedir. İbn Kemal, Kur'an'ın îcâzı yani eşsizliği ifadesinden onun belagatının anlaşılacağını, muhtar olan görüşün bu olduğunu söyleyerek belagat ilminin Kur'an'ın tefsiri

⁶⁰ Bk. 76A/15.

⁶¹ (ö. 716/1413)

için ne kadar önemli ve vazgeçilemez olduğuna dikkat çekmektedir. Böylece, bu giriş kısmıyla, meânî ve beyandan oluşan belagatin sonraki konularına dair ön bilgi verilmektedir. İbn Kemal'in bu risalesiyle kendi döneminde verilen örnek bir belagat dersini yazıya döktüğü de söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Abdi-Zâde, Hüseyin Hüsameddin. *Amasya Tarihi*. 6 Cilt. İstanbul: 1927.
- Alak, Musa. *Kemalpaşazâde'nin Şerhu Tağyîri'l-Miftah Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Âşıkpaşa-zâde, Derviş Ahmed Âşıkî. *Tevârih-i Âli 'Osman*. İstanbul: 1332.
- Atsız, Nihal. "Kemalpaşaoğlu'nun Eserleri". *Şarkiyat Mecmuası* VI. (1966), 71-112, VII (1966), 83-135.
- Benli, Mehmet Sami. "Miftâhu'l-ulûm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005, 30/20-21.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*. 3 Cilt. İstanbul: 1333.
- Câhiz, Ebû 'Osman 'Amr b. Bahr b. Mahbub el-Kinânî. *el-Beyan ve't-tebyin*. thk. 'Abdusselam Muhammed Harun. 4 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 7. Basım, 1418/1998.
- Ege, Ramazan. *İbn Kemâl'in Esrâru'n-nahvi ve Dönemindeki Arap Dili Filolojik Çalışmalarına Kısa Bir Bakış*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002).
- Gürkan, Necdet. "Kemal Paşazâde (873/1469-940/1534)'nin Arap Dili Ve Edebiyatına Katkıları Ve Bu Dile Yaklaşımı". *Marife* 9/2 (Güz 2009), 135-165. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3344068>
- Kaçar, Mücahit. "Muhtasar Bir Belagat Metni: Mefhûmu't-Telhîs". *Journal of Turkish Language and Literature*. Volume: 1 Issue: 2, Autumn 2015, (45-64).
- Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünun*, 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabiyy, 1360/1941.
- Kızıklı, Zafer. "Sîbeveyhi'nin el-Kitab'ında Belagat Biliminin Temelleri". *Nüsha* VI/Sayı: 23 (2c.) (Güz 2006), 49-60.
- Mecdî Mehmed Efendi. *Hadâiku's-Şakâik*. nşr. hzr. Abdulkadir Özcan. 5 Cilt, İstanbul: 1989/1409.
- Mehmed Süreyyâ. *Sicill-i Osmânî*. İstanbul: 1308.

Ménage, V. L. “Kemâl Pasha-Zâde, or İbn(-i) Kemâl”. *The Encyclopaedia of Islam: New Edition*. Prepared by a Number of Leading Orientalists. ed. E. Von DONZEL, B. LEVIS and C. H PELLAT. 13 Vol. Leiden: E. J. BRILL, 1997.

Sîbeveyhi, Ebû Bişr ‘Amr b. ‘Osman b. Kanber. *el-Kitab*. thk. ‘Abdusselam Muhammed Hârûn. 5 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 3. Basım, 1408/1988.

Taşköprüzâde, ‘Isamuddin Ebu'l-Hayr Ahmed b. Mustafa. *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fi 'ulemâi'd-devleti'l-'Osmâniyye*. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-'Arabiyy, 1395/1975).

TURAN, Şerafettin. “Kemalpaşazâde”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV. İslam Ansiklopedisi Yayınları, 2002), 25/238-240,

[https://islamansiklopedisi.org.tr/kemalpasazade#1\(07.11.2020\)](https://islamansiklopedisi.org.tr/kemalpasazade#1(07.11.2020)).

[تَغْيِيرُ التَّلْخِصِ لِابْنِ كَمَالٍ بِأَشَأَ زَادَهُ]⁶²

/ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

1/ظ75

الْحَمْدُ لِلَّهِ أَوْرَدَ التَّسْمِيَةَ وَالتَّحْمِيدَ فِي الْفَاتِحَةِ عَلَى وَفْقِ مَا وَرَدَ فِي أُمِّ الْكِتَابِ⁶³ إِبْثَاراً طَرِيقَةَ الْأَخْبَارِ فِي اقْتِدَائِهِمْ
بِالنَّبِيِّ الْمُخْتَارِ فِي مُرَاسَلَتِهِ إِلَى مُلُوكِ الْأَقْطَارِ عَلَى مَا وَرَدَ فِي بَعْضِ⁶⁴ الْأَثَارِ. وَأَمَّا الْإِمْتِنَالُ بِحَدِيثِي الْإِبْتِدَاءِ⁶⁵ فَيَحْصُلُ
بِمُجَرَّدِ ذِكْرِهِمَا عِنْدَ / الشُّرُوعِ فِي التَّصْنِيفِ. وَكَذَا⁶⁶ آدَاءُ حَقِّ شَيْءٍ مِمَّا وَجِبَ عَلَيْهِ مِنْ شُكْرِ نِعْمَائِهِ؛ مِنْ جُمْلَتِهَا الْإِقْتِدَارُ عَلَى
مِثْلِ هَذَا التَّأْلِيفِ يَحْصُلُ بِإِنْشَاءِ الْحَمْدِ؛ وَلَا يَتَوَقَّفُ عَلَى إِرَادِهِ فِي الْأُخْطَبَةِ.

5/ظ75

[الْحَمْدُ]

وَالْحَمْدُ هُوَ الْمَذْحُ وَالْوَصْفُ بِالْجَمِيلِ. كَذَا فِي الْفَائِقِ⁶⁷ وَهُوَ الْمُوَافِقُ لِمَا فِي الصِّحَاحِ؛ حَيْثُ جَعَلَ فِيهِ الْحَمْدَ تَقْيِضَ
الدِّمِّ وَالذَّمَّ⁶⁸ تَقْيِضَ الْمَذْحِ.⁶⁹ وَفِي الْإِقْتِصَارِ عَلَى الْوَصْفِ بِالْجَمِيلِ تَنْبِيهُ عَلَى أَنَّ كَوْنَهُ فِي مُقَابَلَةِ شَيْءٍ أَوْ إِفْتِرَائِهِ بِقَصْدِ
التَّعْظِيمِ غَيْرُ مُعْتَبَرٍ فِي مَفْهُومِهِ اللَّغَوِيِّ. وَإِنْ كَانَ كَوْنُهُ عَلَى / جِهَةِ التَّعْظِيمِ ظَاهِراً وَبَاطِناً مُعْتَبَراً فِي اعْتِدَادِ أَهْلِ الْعُرْفِ بِهِ
وَعَدَهُ حَمْداً وَلَا اخْتِصَاصَ لِلْحَمْدِ اللَّغَوِيِّ بِاللَّهِ تَعَالَى. يُفْصِحُ عَنْ ذَلِكَ قَوْلُ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا لِلرَّسُولِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: بِحَمْدِ
اللَّهِ؛ لَا بِحَمْدِكَ.⁷⁰ وَقَوْلِ عَلِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: لَا تَحْمَدَنَّ امْرَأَةً حَتَّى تُجَرِّبَهُ وَلَا تَذُمَّنَّهُ مِنْ غَيْرِ تَجْرِبٍ.⁷¹ وَقَوْلِ الْحَمَّاسَةِ:

10/ظ75

إِنِّي حَمَدْتُ بَنِي شَيْبَانَ إِذْ حَمَدْتَنِي رَانَ قَوْمِي⁷² وَفِيهِمْ شَبْتُ النَّارِ.⁷³

بَلْ نَقُولُ: لَا اخْتِصَاصَ لَهُ بِذِي عِلْمٍ وَشُعُورٍ، يُرْشِدُكَ إِلَيْهِ قَوْلُهُ تَعَالَى: عَسَى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَاماً مَحْمُوداً؛⁷⁴
وَقَوْلِ الْعَرَبِ فِي الْمَثَلِ السَّائِرِ: عِنْدَ الصَّبَاحِ يَحْمَدُ الْقَوْمُ السَّرِيَّ.⁷⁵ وَبِمَا قَرَرْنَا تَبَيَّنَ أَنَّ الْمَحْمُودَ لَا يَلْزَمُ أَنْ يَكُونَ فَاعِلاً لِمَا

15/ظ75

⁶² هامش د: تَغْيِيرُ تَلْخِصِ لِابْنِ كَمَالٍ بِأَشَأَ زَادَهُ، بدون الألف واللام.

⁶³ " أم الكتاب" اسم لسورة الفاتحة.

⁶⁴ د - بعض: انظر: محمد بن إسماعيل بن إبراهيم البخاري، الجامع الصحيح، مح. محمد زهير بن ناصر (قاهرة: دار طوق النجاة، 1422)، باب كتاب النبي صلى الله عليه وسلم إلى كسرى وقبصر، 4425/ (10/6)؛ أبو الحسين مسلم بن الحجاج بن مسلم النيسابوري، صحيح مسلم، مح. محمد فؤاد عبد الباقي (بيروت: دار إحياء التراث العربي، د. ت.)، باب كتب النبي، 75 (1774)، 1397/3.

⁶⁵ انظر لهذين الحديثين: أبو عبد الله محمد بن يزيد بن ماجه القزويني، سنن ابن ماجه، مح. محمد فؤاد عبد الباقي (قاهرة: دار إحياء الكتب العربية وفيصل عيسى البابي الحلبي)، 610/1 (1893، 1894).

⁶⁶ د: كذا، بدون واو.

⁶⁷ انظر: أبو القاسم محمود بن عمر بن أحمد الزمخشري، الفائق في غريب الحديث والأثر، مح. إبراهيم شمس الدين (بيروت: دار المعرفة، ط. 2، د. ت.)، 314/1. الزمخشري هو أبو القاسم محمود بن عمر. ولد في "زمخشتر" سنة 467/1075 وسافر إلى بلاد بعيدة لطلب العلم وألف في التفسير والحديث والكلام واللغة وتوفي سنة 538هـ/1144م. من تصانيفه: الكشف عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل، المفصل في علم اللغة، أساس البلاغة، المستقصى في أمثال العرب، الفائق في غريب الحديث والأثر. انظر: ياقوت الحموي، معجم الأدباء، 2687/6-2691؛ الداودي، طبقات المفسرين، 316-314/2؛ بروجلمان، تاريخ الأدب العربي، 238-215/5.

⁶⁸ د: الذم في الهامش.

⁶⁹ إسماعيل بن حماد الجوهري، الصحاح: تاج اللغة وصحاح العربية، مح. أحمد عبد الغفور عطار (بيروت: دار العلم للملايين، ط. 4، 1990/1411)، "فصح"، 391/1.

⁷⁰ البخاري، الجامع الصحيح، باب حديث الإفك، 120/5 (4141، 4143). الحديث كذا: بحمد الله؛ لا بحمد أحد ولا بحمدك. هذا الحديث من ضروب الأمثال؛ يضرب لمن يمن بمن لا أثر له فيه. انظر: أحمد بن محمد الميداني، مجمع الأمثال (قاهرة: 1379)، 465/96(1).

⁷¹ ينسب هذا القول إلى أبي الأسود الدؤلي. انظر: أبو الأسود الدؤلي، ديوان أبي الأسود الدؤلي: صنعة أبي سعيد الحسن السكري، مح. محمد حسن آل ياسين (بيروت: دار ومكتبة الهلال، ط. 2، 1998/1418)، 387(57). انظر أيضاً: سمير شخاني، قاموس الحكم والأمثال (بيروت: 1993/1413)، 140.

⁷² ك: قوي: صححنا كما في د.

⁷³ القائل هو يزيد بن حماد السكوني حليف بني شيبان. وهو يمدح بني شيبان. انظر: أبو تمام حبيب بن أوس الطائي، الحماسة، مح. عبد الله بن عبد الرحيم عسبلان (المملكة العربية السعودية: جامعة الإمام محمد بن سعود، 1981/1401)، 175/1.

⁷⁴ سورة الإسراء، 79/17.

⁷⁵ المثل يُضرب لمن يحتمل المشقة رجاء الوصول إلى الراحة. السرى السئير ليلاً. أول من قاله الصحابي خالد بن الوليد رضي الله عنه. الميداني، مجمع الأمثال، 318/2 (2387).

حُمِدَ بِهِ؛ فَضْلاً أَنْ يَكُونَ مُخْتَاراً فِيهِ كَمَا تَوَهَّمَهُ صَاحِبُ الْكُشَافِ،⁷⁶ وَأَنْ مَنْ وَهَمَ الْفَرْقَ بَيْنَ الْحَمْدِ وَالْمَدْحِ بِصِحَّةِ تَعْلُقِ التَّائِي بِالْجَمَادِ دُونَ الْأَوَّلِ فَقَدْ وَهَمَ. وَكَذَا مَنْ خَالَفَهُ بِإِنْكَارِهِ تَعْلُقَ التَّائِي أَيْضاً بِهِ وَاتَّضَحَ أَنَّهُ لَا دَخْلَ لِمَسْئَلَةِ أَنَّ الْعَبْدَ خَالِقٌ لِأَفْعَالِهِ أَمْ لَا فِي هَذَا الْمَقَامِ كَمَا سَبَقَ إِلَى بَعْضِ الْأَوْهَامِ. لِأَنَّ الْكَلَامَ فِي / الْحَمْدِ اللَّغْوِيِّ وَالْمَرْجِعِ فِيهِ إِلَى مَنْ وَثِقَ بِعَرَبِيَّتِهِمْ. وَقَدْ ثَبَّتَ بِالنَّقْلِ الصَّرِيحِ وَالِاسْتِعْمَالِ الصَّحِيحِ مِنْ قِبَلِهِمْ عَدَمَ إِخْتِصَاصِهِ بِهِ تَعَالَى وَأَمَّا حَمْلُ التَّعْرِيفِ فِي الْحَمْدِ بِهِ عَلَى الْجِنْسِ دُونَ الْإِسْتِعْرَاقِ كَمَا وَقَعَ مِنْ صَاحِبِ الْكُشَافِ⁷⁷ فَمَنْشَاؤُهُ⁷⁸ أَمْرٌ آخَرُ وَرَاءَ ذَلِكَ وَهُوَ أَنْ مُقْتَضَى مَقَامِ الْخُطَابَةِ تَخْصِيصُ حَقِيقَةِ الْحَمْدِ بِهِ تَعَالَى⁷⁹ تَنْزِيلاً لِلْحَمْدِ الثَّابِتِ لِغَيْرِهِ بِمَنْزِلَةِ الْعَدَمِ وَقصد هَذَا الْمَعْنَى إِنَّمَا يَظْهَرُ عِنْدَ حَمْلِ التَّعْرِيفِ الدَّاخِلِ عَلَيْهِ عَلَى الْجِنْسِ دُونَ الْإِسْتِعْرَاقِ؛ / لِأَنَّهُ قَدْ يَكُونُ عَرَفِيّاً فَلَا يَدُلُّ عَلَى اسْتِيعَابِ جَمِيعِ الْأَفْرَادِ كَمَا فِي جَمْعِ⁸⁰ الْأَمِيرِ الصَّاعَةِ.⁸¹ وَأَيْضاً قَدْ يَكُونُ الْإِخْتِصَاصُ فِي صُورَةِ الْإِسْتِعْرَاقِ لِلْكَلِّ لَا لِكُلِّ وَاحِدٍ وَلَا بَعْدَ فِي تَعْلُقِ بَعْضِ أَفْرَادِ الْحَمْدِ بِمَحْمُودِينَ بِجِهَتَيْنِ كَمَا قِيلَ مِنْ طَرَفِ الْمُعْتَرِلَةِ: إِنَّ تَمَكِّيْنَ الْعِبَادِ وَإِقْدَارَهُمْ عَلَى أَفْعَالِهِمْ⁸² الْحَسَنَةِ الَّتِي يَسْتَحِقُّ الْحَمْدَ مِنَ اللَّهِ تَعَالَى؛ فَمِنْ هَذَا الْوَجْهِ يُمَكِّنُ جَعْلُ ذَلِكَ الْحَمْدِ رَاجِعاً إِلَيْهِ تَعَالَى. فَمَنْ وَهَمَ أَنَّ قَرِينَةَ الْإِسْتِعْرَاقِ فِي مَقَامِ الْخُطَابَةِ كُنَّا عَلَى عِلْمٍ فَقَدْ وَهَمَ.

75/ظ 20

75/ظ 25

[الله]

وَاللَّهُ اسْمٌ لِلذَّاتِ غَيْرٌ مُشْتَقٌّ؛ فَلَا دَلَالَةَ فِيهِ عَلَى مَعْنَى زَائِدٍ عَلَيْهِ؛ فَفِي إِثَارِهِ فِي مَقَامِ الْحَمْدِ عَلَى أَسْمَاءِ الصِّفَاتِ إِشْعَارٌ بِأَنَّ اسْتِحْقَاقَهُ تَعَالَى لَهُ بِالذَّاتِ لَا بِإِغْتِبَارِ وَصْفٍ / مِنْ أَوْصَافِهِ. وَمَبْنَى هَذَا عَلَى مَا مَرَّ مِنْ أَنَّ الْحَمْدَ لَا يَلْزَمُ أَنْ يَكُونَ فِي مُقَابَلَةِ شَيْءٍ.

76/و 1

[الفَهْمُ وَالِإِفْهَام]

الَّذِي أَفْهَمْنَا. الْفَهْمُ تَصَوُّرُ الشَّيْءِ مِنْ عِبَارَةِ الْمُخَاطَبِ.⁸³ وَالِإِفْهَامُ إِصَالٌ مَعْنَى الْكَلَامِ إِلَى فَهْمِ السَّامِعِ.

حَقَائِقَ الْمَعَانِي. هُوَ الصُّورُ الْمُطَابِقَةُ لِلْوَاقِعِ.

[الْإِلْهَامُ، الْبَيَانُ وَدَقَائِقُ الْبَيَانِ]

وَ أَلْهَمْنَا. الْإِلْهَامُ إِقْدَاءُ الْمَعْنَى فِي الرَّوْعِ.⁸⁴ دَقَائِقُ الْبَيَانِ. الْبَيَانُ كَشْفُ الْكَلَامِ النَّفْسِيِّ بِالْكَلامِ الْحِسِّيِّ؛ وَدَقَائِقُهُ مَعَانِيهِ الْحَقِيقِيَّةُ.⁸⁵ وَالْمُرَادُ بِهِمَا عِلْمًا بِالْبَلَاغَةِ؛ وَوَجْهُ تَخْصِيصِ الْإِفْهَامِ بِالْحَقَائِقِ وَالِإِلْهَامِ بِالْأَقْوَابِ ظَاهِرٌ. وَأَمَّا وَجْهُ تَخْصِيصِ الْحَقَائِقِ بِالْمَعَانِيِ وَالدَّقَائِقِ بِالْبَيَانِ فَلَأَنَّ فِي الْحَقِيقَةِ بِالْقِيَاسِ إِلَى الدَّقِيقَةِ. وَكَذَا فِي الْمَعَانِيِ بِالنِّسْبَةِ إِلَى الْبَيَانِ

76/و 5

⁷⁶ يقول الزمخشري: الحمد والمدح أحوران وهو الثناء والبداء على الجميل من نعمة وغيرها، تقول: حمدت الرجل على إنعامه وحمدته على حسبه وشجاعته. وأما الشكر فعلى النعمة بالقلب خاصة. وهو بالقلب واللسان والجوارح. والحمد نقيضه الذم والشكر نقيضه الكفران. أبو القاسم محمود بن عمار بن أحمد الزمخشري، الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل، مح. عادل أحمد عبد الموجود وآخرون (رياض: 1998/1418)، 1، 111=112.

⁷⁷ الزمخشري، الكشاف، 1/ 112.

⁷⁸ د: فمئأه

⁷⁹ د - تعالى.

⁸⁰ في ك: جميع؛ صححنا كما في د.

⁸¹ ك: الصاعه. هذه الجملة بمعنى: جمع الأمير صاعه مملكته.

⁸² د: أفعاله.

⁸³ علي بن محمد بن علي السني الشريفي الجرجاني، التعريفات (د. م. 1253 هـ)، 102.

⁸⁴ السني الشريفي الجرجاني، التعريفات، 18.

⁸⁵ د: الحقيفة

[البديع]

وَعَلَّمَنَا التَّعْلِيمَ قَدْ يُرَادُ بِهِ مَعْنَى التَّنْذِيرِ؛ فِي قَوْلِهِ: مَا لَمْ نَعْلَمْ، دَفَعَ هَذَا الْإِحْتِمَالَ. مِنْ بَدِيعِ صُنْعِهِ. الْبَدِيعُ الْغَرِيبُ فِيهِ. وَفِي عِبَارَةِ الْمُعَانِي وَالْيَبَانَ بِرَاعَةِ الْإِسْتِهْلَالِ.⁸⁶ وَالصَّنْعُ تَرْكِيبُ الصُّورَةِ فِي الْمَادَّةِ.

[تَأْلِيفِ الْحُرُوفِ وَ النَّظْمِ]

فِي تَأْلِيفِ / الْحُرُوفِ. التَّأْلِيفُ الْجَمْعُ عَلَى تَشَاكُلٍ وَ نَظْمِ الْكَلِمِ.⁸⁷ قَالَ الرَّاعِبُ: النَّظْمُ ضَمُّ بَعْضِ الْكَلِمَاتِ إِلَى بَعْضٍ ضَمًّا لَهُ مَبَادِيٌّ وَمَقَاطِعٌ وَمَدَاخِلٌ وَمَخَارِجٌ.⁸⁸ عَلَى نَهْجِ النَّبِيَانِ. النَّهْجُ الطَّرِيقُ الْوَاضِحُ وَالنَّبِيَانُ الْإِيضَاحُ.

10/76

[الْعَرَبُ وَالْعَرَبُ الْعَرَبَاءُ]

وَالصَّلَوَةُ عَلَى مَنْ أَفْحَمَ. الْإِفْحَامُ الْإِسْكَاتُ. فَصَحَاءُ الْعَرَبِ الْعَرَبَاءُ. "الْعَرَبُ" اسْمٌ هَذَا الْجِنْسِ الْمَعْرُوفِ. وَ "الْعَرَبُ الْعَرَبَاءُ" الْخُلُصُ مِنْهُمْ. أُخِذَ مِنْ لَفْظِهِ وَأُكِّدَ بِهِ.

[إِعْجَازِ الْقُرْآنِ]

بِإِعْجَازِ الْقُرْآنِ. الْقُرْآنُ اسْمٌ لِكَلَامِ اللَّهِ تَعَالَى الْمَكْتُوبِ فِي الْمَصَاحِفِ. وَإِعْجَازُهُ / فِي الْمُخْتَارِ بِلَاغَتُهُ.

15/76

مَحَمَّدِ الْمُبْعُوثِ بِفَصَاحَةِ اللِّسَانِ. اللِّسَانُ يُذَكَّرُ وَ يُؤنَّثُ. فَمَنْ ذَكَرَهُ ذَهَبَ إِلَى الْعَضْوِ. وَجَمَعُهُ عَلَى أَلْسِنَةٍ كَجِمَارٍ وَأَحْمِرَةٍ؛ وَمَنْ أَنْتَهَ ذَهَبَ إِلَى الْجَارِحَةِ وَجَمَعُهُ عَلَى أَلْسِنٍ كِذْرَاعٍ وَأَذْرَعٍ. وَقَدْ يُسْتَعْمَلُ فِي مَعْنَى اللَّغَةِ؛ وَكُلٌّ مِنَ الْمَعْنِيَيْنِ يَصْلُحُ أَنْ يُرَادَ هُنَا.

الْمُبْعُوثُ بِخَيْرِ الْأَدْيَانِ. "الذِّينُ" اسْمٌ لِمَا يُنْفَادُ لَهُ مِمَّا شَرَعَ اللَّهُ تَعَالَى لِعِبَادِهِ عَلَى لِسَانِ الْأَنْبِيَاءِ عَلَيْهِمُ الصَّلَاةُ⁸⁹ وَالسَّلَامُ. وَ"خَيْرٌ" بِمَعْنَى أَفْعَلُ؛ وَلِذَلِكَ لَا يُنْتَى وَلَا يُجْمَعُ.

[الْأَلِ]

وَعَلَى / آلهِ. أَصْلُ الْأَلِ أَهْلٌ بِدَلِيلِ أَنَّه لَمْ يُسْمَعْ " أَهْلِيلٌ ". وَلَا يَرِدُ⁹⁰ بِأَنَّ اخْتِصَاصَهُ بِأُولِي الْأَخْطَارِ يَمْنَعُهُ لِأَنَّهُ قَدْ يَرِدُ لِلتَّعْظِيمِ. وَعِنْدَ الْكِسَائِيِّ⁹¹ أَصْلُهُ " أول "؛ قَالَ: سَمِعْتُ أَعْرَابِيًّا فَصِيحًا يَقُولُ: أُوَيْلٌ فِي تَصْغِيرِهِ. قَالَ تَعْلُبُ:⁹² فَقَدْ صَارَ أَصْلَيْنِ لِمَعْنِيَيْنِ لَا كَمَا قَالَ أَهْلُ الْبَصْرَةِ⁹³ إِلَّا أَنَّهُ لَا يُضَافُ الْأَلُ إِلَى الْبِلَادِ وَالْجُرُفِ وَلَا إِلَى مَنْ لَا خَطَرَ لَهُ بِخِلَافِ الْأَهْلِ.

20/76

⁸⁶ بِرَاعَةِ الْإِسْتِهْلَالِ أَنْ يُوَافِقَ ابْتِدَاءَ الْكَلَامِ لِلْمَقْصُودِ؛ لِهَذَا تَقَعُ عَادَةً فِي أَوَائِلِ الْكُتُبِ. السِّيْدُ الشَّرِيفُ الْجُرْجَانِيُّ، التَّعْرِيفَاتُ، 24.

⁸⁷ السِّيْدُ الشَّرِيفُ الْجُرْجَانِيُّ، التَّعْرِيفَاتُ، 27.

⁸⁸ أَبُو الْقَاسِمِ الْحُسَيْنِ بْنِ مُحَمَّدِ الرَّاعِبِ الْإِصْفَهَانِيِّ، تَفْسِيرِ الرَّاعِبِ الْأِصْفَهَانِيِّ: الْمَقْدِمَةُ وَتَفْسِيرِ الْفَاتِحَةِ وَالْبِقْرَةَ، مَح. مُحَمَّدُ عَبْدِ الْعَزِيزِ بَسِيُونِي (طَنْطَا: كَلِيَّةُ الْأَدَابِ بِجَامِعَةِ طَنْطَا، 1999/1420)، 45/1.

⁸⁹ د: الصَّلَاةُ سَاقِطَةٌ.

⁹⁰ د: تَرَدُّ.

⁹¹ الْكِسَائِيُّ هُوَ عَلِيُّ بْنُ حَمْزَةَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ. تَوَفَّى بِالرَّيِّ سَنَةَ 189 هـ/ 805 م. مِنْ تَصَانِيفِهِ: مَعَانِي الْقُرْآنِ، الْقِرَاءَاتُ، الْحُرُوفُ، الْمَخْتَصَرُ فِي النَّحْوِ. انظُر: الْفَهْرَسْتُ، 97؛ الذَّهَبِيُّ، مَعْرِفَةُ الْقُرَّاءِ الْكِبَارِ، 120/1؛ طَاشُ كَبْرِي زَادَةَ، مِفْتَاحُ السُّعَادَةِ، 149-148/1؛ بَرُوجْكَلْمَانِ، تَارِيخُ الْأَدَبِ الْعَرَبِيِّ، 199-197/2.

⁹² تَعْلُبُ هُوَ أَبُو الْعَبَّاسِ أَحْمَدُ بْنُ يَحْيَى بْنِ زَيْدِ، إِمَامُ الْكُوفِيِّينَ فِي النَّحْوِ وَاللُّغَةِ. وَكَانَ مَشْهُورًا بِمَعْرِفَةِ الْغَرِيبِ وَرَوَايَةِ الشُّعْرِ الْقَدِيمِ. تَوَفَّى سَنَةَ مَائَتَيْنِ وَتِسْعِينَ هِجْرِيًّا. انظُر: مَعْجَمُ الْأَدْبَاءِ، 5/ 84-86؛ شَدْرَاتُ الذَّهَبِ، 207/2-208.

⁹³ الْمَرْزُوقِيُّ، شَرْحُ الْحَمَاسَةِ، 298/1. أَهْلُ الْبَصْرَةِ هُمُ الْبَصْرِيُّونَ مِنَ النَّحْوِيِّينَ.

[الأَطْهَار]

الأَطْهَار. جَمَع طَاهِرٌ كَأَصْحَابٍ فِي جَمْعٍ صَاحِبٍ. وَالْأَفْعَالُ⁹⁴ يُجْمَعُ عَلَى فَاعِلٍ عَلَى الْقِلَّةِ. قَالَ الْإِمَامُ الْمَيْدَانِيُّ فِي مَجْمَعِ الْأَمْثَالِ: إِنَّ⁹⁵ هَذَا الْجَمْعُ غَزِيرٌ⁹⁶ فِي الْكَلَامِ.⁹⁷ وَقَالَ الْعَلَامَةُ الرَّمَخَسَرِيُّ فِي الْفَائِقِ: الْأَمْجَادُ جَمْعٌ مَاجِدٍ كَشَاهِدٍ وَأَشْهَادٍ.⁹⁸ وَقَالَ فِي تَفْسِيرِ سُورَةِ الشُّعْرَاءِ: وَأَنْبَاعُكَ جَمْعٌ تَابِعٍ كَشَاهِدٍ وَأَشْهَادٍ.⁹⁹ وَإِنْكَارُ الْجَوْهَرِيِّ¹⁰⁰ ذَلِكَ مَرْدُودٌ بِشَهَادَةِ هَذَيْنِ الْإِمَامَيْنِ.

25/76

[الْخُلَفَاء]

وْخُلَفَائِهِ. "الْخَلِيفَةُ" مَنْ يَخْلَفُ¹⁰¹ الْعَيْرَ وَيَتُوبُ مَنَابَهُ مِنَ الْأَخْتَانِ وَالْأَصْهَارِ. الْخَتَنُ أَبُو امْرَأَةِ الرَّجُلِ¹⁰² وَالْخَتْنَةُ أُمُّهَا. قَالَ الْأَصْمَعِيُّ: الْأَخْتَانُ مِنْ قَبْلِ الْمَرْأَةِ وَالْأَحْمَاءُ مِنْ قَبْلِ الرَّوْجِ وَالصَّهْرُ يَجْمَعُهُمَا.¹⁰³ كَذَا فِي الْفَائِقِ.¹⁰⁴ فَأَلْمُرَادُ¹⁰⁵ بِالْأَخْتَانِ أَبُو بَكْرٍ وَعُمَرُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا؛ وَبِالْأَصْهَارِ بِقَرِينَةِ الْمُقَابَلَةِ¹⁰⁶ عُثْمَانُ وَعَلِيٌّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا فَلَيْسَ فِيهِ تَأْخِيرٌ مَا حَقَّهُ التَّقْدِيمُ رِعَايَةً لِلسَّجْعِ¹⁰⁷ كَمَا سَبَقَ إِلَى بَعْضِ الْأَوْهَامِ.

وَعَلَى سَائِرِ صَحَابَتِهِ. "الصَّحَابَةُ" / الْأَصْحَابُ وَهِيَ فِي الْأَصْلِ. و"السَّائِرُ" الْبَاقِي اسْمٌ فَاعِلٌ مِنْ سَارَ إِذَا بَقِيَ. وَهَذَا مِمَّا يَغْلُطُ فِيهِ الْخَاصَّةُ؛ فَتَضَعُهُ فِي مَوْضِعِ الْجَمْعِ. كَذَا فِي الْفَائِقِ¹⁰⁸ وَفِي التَّهْذِيبِ لِلنُّوَوِيِّ.¹⁰⁹ فَذُ حُكْمٌ عَلَى الْجَوْهَرِيِّ بِالْعَلْطِ فِي هَذَا مِنْ وَجْهَيْنِ: أَحَدُهُمَا فِي تَفْسِيرِهِ بِالْجَمْعِ؛¹¹⁰ وَالثَّانِي فِي أَنَّهُ ذَكَرَهُ فِي فَصْلِ "سِير"؛¹¹¹ وَحَقُّهُ أَنْ يُذَكَّرَ فِي "سَارٍ" لِأَنَّهُ مِنَ السُّورِ بِالْهَمْزَةِ. الْأَخْيَارُ جَمْعُ خَيْرٍ مُخَفَّفٌ "خَيْرٌ". ذَكَرَهُ صَاحِبُ الْكُتَّافِ/ فِي تَفْسِيرِ قَوْلِهِ تَعَالَى: لِمَنْ الْمُصْطَفَيْنِ الْأَخْيَارِ.¹¹² وَإِنَّمَا قَالَ: "مُخَفَّفٌ خَيْرٌ" لِأَنَّهُ بِالتَّخْفِيفِ أَفْعَلُ النَّفْصِيلِ فَلَا يُجْمَعُ. مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ أَيَّ عَلَى جَمِيعِ الصَّحَابَةِ كَمَا فِي¹¹³ خَالِقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ؛ وَالْمَعْنَى: خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ.

1/ظ76

5/ظ76

⁹⁴ د: + و .

⁹⁵ د: "و" بدل "إن"

⁹⁶ أي قليل.

⁹⁷ المَيْدَانِيُّ، مَجْمَعُ الْأَمْثَالِ، 167/1 (878)

⁹⁸ الرَّمَخَسَرِيُّ، الْفَائِقُ فِي غَرِيبِ الْحَدِيثِ، 278/1.

⁹⁹ الرَّمَخَسَرِيُّ، الْكُتَّافُ، 3/ 324 (الآية: قَالُوا أَنْوَمْنَا لَكَ وَاتَّبَعْنَاكَ الْأَرْدُنُونَ، 111/26)

¹⁰⁰ الْجَوْهَرِيُّ، الصِّحَاحُ، " طهر "، 727 / 2.

¹⁰¹ د: تَخَلَّفَ

¹⁰² د: رَجُلٍ

¹⁰³ الْأَصْمَعِيُّ هُوَ أَبُو سَعِيدِ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ قَرِيبٍ؛ صَاحِبُ اللُّغَةِ وَ النُّحُوِّ وَ الْغَرِيبِ وَ الْأَخْبَارِ. وَ كَانَ مِنْ أَهْلِ الْبَصْرَةِ. لِلْمَزِيدِ انظُر: السِّيْرَافِي، أَخْبَارِ

النُّحُوْبِيْنَ الْبَصْرِيْنَ، 58- 67؛ ابْنِ نَدِيمٍ، الْفَهْرَسْتِ، 55- 56؛ ابْنِهَا الرِّوَاةُ، 2 / 198.

¹⁰⁴ الرَّمَخَسَرِيُّ، الْفَائِقُ، 1/ 307: مِنْ قَبْلِ الرَّجُلِ، لَا مِنْ قَبْلِ الرَّوْجِ.

¹⁰⁵ د: وَالْمُرَادُ

¹⁰⁶ الْمُقَابَلَةُ هِيَ إِيرَادُ الْكَلَامِ ثُمَّ مُقَابَلَتُهُ بِمَثَلِهِ فِي الْمَعْنَى وَاللَّفْظِ عَلَى جِهَةِ الْمُوَافَقَةِ أَوْ الْمَخَالَفَةِ. أَبُو هِلَالٍ الْعَسْكَرِيُّ، كِتَابُ الصَّنَاعَتَيْنِ، 337/1.

¹⁰⁷ السَّجْعُ وَهُوَ تَوَاطُرُ الْفَاعِلَيْنِ مِنَ النَّثْرِ عَلَى حَرْفٍ وَأَجِدُ فِي الْآخِرِ. السِّيْدُ الشَّرِيفُ الْجُرْجَانِيُّ، التَّعْرِيفَاتُ، 29.

¹⁰⁸ الرَّمَخَسَرِيُّ، الْفَائِقُ، 1/ 60 و 136.

¹⁰⁹ أَبُو زَكَرِيَّا مُحْيِي الدِّينِ يَحْيَى بْنُ شَرَفِ النَّوَوِيِّ، تَهْذِيبُ الْأَسْمَاءِ وَاللُّغَاتِ، مَح. شَرِكَةُ الْعُلَمَاءِ (بَيْرُوت: د. ت.)، 140/3. وَ لِدِ النَّوَوِيِّ وَتَوْفِي فِي "

نَوَا " مِنْ قَرَى " حُورَانَ " مِنْ سُورِيَا سَنَةَ 1277/676. مِنْ كِتَابِهِ: تَهْذِيبُ الْأَسْمَاءِ وَاللُّغَاتِ، مِنْهَاجِ الطَّلَبِيِّ فِي شَرْحِ صَحِيحِ مُسْلِمٍ. انظُر: ابْنِ

تَغْرِيْبِرْدِي، النُّجُومُ الزَّاهِرَةُ، 7/ 676؛ الْيَافِعِيُّ، مِرَاةُ الْجَنَانِ، 2/ 183-182؛ ابْنُ الْعِمَادِ، شَذْرَاتُ الذَّهَبِ، 5/ 354، 356؛ طَاشُ كَبْرِي زَادَهُ، مِفْتَاحُ

السَّعَادَةِ، 1/ 398؛ حَاجِي خَلِيفَةُ، كَشْفُ الظُّنُونِ، 56، 70، 96، 97، 110.

¹¹⁰ د: بِالْجَمْعِ

¹¹¹ الْجَوْهَرِيُّ، الصِّحَاحُ، 2/ 691.

¹¹² الرَّمَخَسَرِيُّ، الْكُتَّافُ، 5/ 275.

¹¹³ ك: " ل "

وَالسَّلَامُ عَلَى التَّابِعِينَ لَهُمْ بِالْإِحْسَانِ نَاطِرٌ إِلَى قَوْلِهِ تَعَالَى: وَالسَّلَامُ عَلَى مَنْ اتَّبَعَ الْهُدَى؛¹¹⁴ فَإِنَّ الْإِتِّبَاعَ لَهُمْ بِالْإِحْسَانِ اتِّبَاعٌ بِالْهُدَى.

[أَمَا]

76ظ/10 أَمَا بَعْدُ. "أَمَا" حَرْفٌ شَرْطٌ وَتَفْصِيلٌ وَ تَأْكِيدٌ. أَمَا الْأَوَّلُ فَبِدَلِيلِ لُرُومِ الْفَاءِ بَعْدَهَا وَ لَيْسَتْ لِلْعَطْفِ وَإِلَّا لَمْ يَدْخُلْ

عَلَى الْجُزْءِ¹¹⁵ وَلَا زَائِدَةٌ وَإِلَّا يَصِحُّ الِاسْتِغْنَاءُ عَنْهَا. وَأَمَا الثَّانِي فَهُوَ غَالِبٌ حَالِيًا. وَقَدْ تَأْتِي لِغَيْرِ تَفْصِيلٍ نَحْوُ أَمَا زَيْدٌ فَمُنْطَلِقٌ. وَأَمَا الثَّلَاثُ فَقَدْ حَقَّقَهُ الرَّمَحْشَرِيُّ حَيْثُ قَالَ: فَائِدَةُ "أَمَا" فِي الْكَلَامِ أَنْ تُعْطِيَهُ¹¹⁶ فَضْلٌ تَأْكِيدٌ، تَقُولُ: زَيْدٌ ذَاهِبٌ، فَإِذَا فَصَدَتْ تَوْكِيدٌ ذَلِكَ وَأَنَّهُ لَا مَحَالَةَ ذَاهِبٌ وَأَنَّهُ يَصْدَدُ الْذِهَابَ وَأَنَّهُ مِنْهُ عَزِيمَةٌ قُلْتُ: لَا، أَمَا زَيْدٌ ذَاهِبٌ. وَلِذَلِكَ قَالَ سَبِيئِيُّ فِي تَفْسِيرِهِ: مَهْمَا يَكُنْ مِنْ شَيْءٍ فَرَيْدٌ ذَاهِبٌ.¹¹⁷ وَهَذَا التَّفْسِيرُ مُدَلٌّ بِفَائِدَتَيْنِ: / بَيَانُ كَوْنِهِ تَوْكِيدًا وَأَنَّهُ فِي مَعْنَى الشَّرْطِ".¹¹⁸

76ظ/15

[عِلْمُ الْبَلَاغَةِ وَ عِلْمُ الْأَدَبِ]

فَلَمَّا كَانَ. "لَمَّا" ظَرْفٌ يُسْتَعْمَلُ اسْتِعْمَالَ الشَّرْطِ لِأَنَّهُ حَرْفٌ شَرْطٌ كـ " لَوْ ". عِلْمُ الْبَلَاغَةِ. هُوَ الْمَعْنَايِ وَالْبَيَانُ. لَمْ يُقَلْ: وَتَوَابِعُهَا كَمَا قَالَ صَاحِبُ التَّلْخِيصِ؛ إِذْ لَا حَظَّ لَهُ مِنَ الْأَجَلِيَّةِ قَدْرًا وَالْأَدَقِّيَّةِ سِرًّا.

أَجَلُ الْعُلُومِ الْعَرَبِيَّةِ قَدْرًا فَيَدَهَا بِالْعَرَبِيَّةِ كَيْلًا يَلْزَمُ تَفْصِيلَ عِلْمِ الْبَلَاغَةِ عَلَى عِلْمِ أَصُولِ الدِّينِ وَفُرُوعِهِ وَعِلْمِ التَّفْسِيرِ وَالْحَدِيثِ أَوْ تَشْرِيكُهُ تِلْكَ الْعُلُومَ فِي مَرْيَةِ الْفَضْلِ؛ فَإِنَّهُ غَيْرُ مُطَابِقٍ لِلْوَاقِعِ. وَفِي ادِّعَائِهِ سُوءُ أَدَبٍ لَا يَخْفَى. /وَأَدَقُّ الْفُنُونِ الْأَدَبِيَّةِ سِرًّا. عِلْمُ الْأَدَبِ وَهُوَ عِلْمُ الْعَرَبِيَّةِ عِلْمٌ يُحْتَرَزُ بِهِ عَنِ الْخَلَلِ فِي كَلَامِ الْعَرَبِ لَفْظًا أَوْ كِتَابَةً. وَيَنْقَسِمُ عَلَى مَا رَعَمَهُ الرَّمَحْشَرِيُّ وَذَكَرَ فِي قِسْطِاسِ الْعُرُوضِ إِلَى اثْنَيْ عَشَرَ قِسْمًا وَهِيَ: عِلْمُ مَثَنِ اللَّغَةِ وَعِلْمُ الصَّرْفِ وَعِلْمُ الِاسْتِثْقَاقِ وَعِلْمُ النَّحْوِ وَعِلْمُ الْمَعْنَايِ وَعِلْمُ الْبَيَانِ وَعِلْمُ الْعُرُوضِ وَعِلْمُ الْفَاقِيَةِ وَعِلْمُ قَرُوضِ الشَّبَعْرِ وَهُوَ قَوْلُ الشَّبَعْرِ وَعِلْمُ إِنْشَاءِ¹¹⁹ النَّثْرِ وَعِلْمُ الْمُحَاضَرَاتِ وَعِلْمُ الْإِمْلَاءِ.¹²⁰

76ظ/20

[الْقُرْآنُ وَ نَظْمُ الْقُرْآنِ]

76ظ/25 بِهِ يُعْرَفُ. تَقْدِيمُ الْجَارِ وَالْمَجْرُورِ لِلتَّخْصِيصِ، مِنْ / دَقَائِقِ نَظْمِ الْقُرْآنِ وَأَسْرَارِهِ.¹²¹ بَيَانٌ لـ " مَا " فِي قَوْلِهِ: مَا لَا يُعْرَفُ، فُذِمَّ عَلَيْهِ مُحَافَظَةٌ عَلَى السَّجْعِ. وَالْقُرْآنُ فُعْلَانٌ بِمَعْنَى مَفْعُولٍ؛ جُعِلَ اسْمًا لِمَجْمُوعِ الْمُنْفُوعِ بَيْنَ دَقَّتِي الْمَصَاحِفِ لَا لِلْكَلامِ الْمُنَزَّلِ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ¹²² لِانْتِظَامِهِ مُنْشُوخِ التَّلَاوَةِ وَهُوَ لَيْسَ مِنَ الْقُرْآنِ.

¹¹⁴ طه 47/20.

¹¹⁵ د: الخبر؛ صححنا كما في د.

¹¹⁶ د: يعطيه بالياء.

¹¹⁷ أبو بشر عمرو بن عثمان سيبويه، الكتاب: كتاب سيبويه، مح. عبد السلام محمد هارون (قاهرة: 1988/1408)، 3/ 137. وُلِدَ سَبِيئِيُّ فِي الْبَيْضَاءِ قُرْبَ شِيرَازَ وَتَوَقَّى فِي وَطَنِهِ عَنْ نَيْفٍ وَأَرْبَعِينَ سَنَةً وَقِيلَ عَنْ ثَلَاثٍ وَثَلَاثِينَ سَنَةً 793/177 أَوْ 804/188. كَانَ سَبِيئِيُّ شَهْرَ تَلَامِيذِ الْخَلِيلِ. انظر: ابن النديم، الفهرست، 76؛ ابن خلكان، وفيات الأعيان، 463/3؛ الذهبي، سير أعلام النبلاء، 351-352/8؛ ابن الأنباري، نزهة الألباء، 60-66؛ القفطي، إنباه الزواة، 60-346/2؛ ياقوت الحموي، معجم الأدباء، 2122/5؛ كشف الظنون، 1426/2؛ طاش كبري زادة، مفتاح السعادة، 148-146/1؛ بروجكلمان، تاريخ الأدب العربي، 136-134/2؛ الزركلي، الأعلام، 252/5.

¹¹⁸ الرَّمَحْشَرِيُّ، الْكُشْفَاتُ، 1/ 243.

¹¹⁹ د - إِنْشَاء.

¹²⁰ محمود بن عمر الرَّمَحْشَرِيُّ، الْقِسْطَاسُ فِي عِلْمِ الْعُرُوضِ، مح: فخر الدِّين قباوة (بيروت: مكتبة المعارف، ط. 2، 1989/1410)، 15.

¹²¹ ك وَأَسْرَارُهَا؛ صححنا كما في د.

¹²² د: عَلَيْهِ السَّلَامُ

وَالْمُرَادُ مِنَ النَّظْمِ تَوْجِيهِ مَعَانِي النَّحْوِ فِيمَا بَيَّنَّ الْكَلِمَ عَلَى حَسَبِ الْمَقَاصِدِ الَّتِي يُصَاحُّ لَهَا الْكَلَامُ. وَدَقَائِقُهُ مَا¹²³ فِي خُصُوصِيَّاتِهِ مِنْ إِعْتِبَارَاتٍ لَطِيفَةٍ يُدْرِكُ بِالدُّوقِ¹²⁴ وَلَا يُمَكِّنُ تَعْرِيفُهُ لِلْغَيْرِ كَالْمَلَاخَةِ. وَمَرَجِعُهَا إِلَى عِلْمِ الْمَعَانِي وَ¹²⁵ أَسْرَارِ تِلْكَ الدَّقَائِقِ مَا فِي الإِعْتِبَارَاتِ الْمَذْكُورَةِ مِنْ دَلَالَاتٍ خَفِيَّةٍ مِنْ جِهَةِ التَّعْرِيفِ وَالتَّلْوِيحِ¹²⁶ وَالإِيمَاءِ،¹²⁷ وَمَرَجِعُهَا إِلَى عِلْمِ الْبَيَانِ.

[الكشف]

77/1 وَيُكْشِفُ / قَدْ عَرَفْتُ أَنَّ هَذَا "الْكُشْفُ" لَيْسَ بِمَعْنَى الْبَيَانِ لِلْغَيْرِ بَلْ بِمَعْنَى الْمَشَاهِدَةِ بِالدُّوقِ الْمَكْتَسَبِ مِنْ عِلْمِ الْبَلَاغَةِ؛ فَلَا يُنَافِي مَا ذُكِرَ فِي الْمِفْتَاحِ مِنْ أَنَّهُ لَا يُمَكِّنُ كُشْفَ الْفِنَاحِ عَنْ وَجْهِ الإِعْجَازِ؛ إِذِ الْمُرَادُ مِنْهُ عَدَمُ إِمْكَانِ بَيَانِهِ لِلْغَيْرِ.¹²⁸

[الفرقان]

77/5 عَنْ وُجُوهٍ مُخَدَّرَاتٍ¹²⁹ إِعْجَازِ الْقُرْآنِ الْفُرْقَانِ. "الْفُرْقَانُ" اسْمٌ لِلْقُرْآنِ بِإِعْتِبَارِ أَنَّهُ فَارَقُ بَيْنَ الْحَقِّ وَالْبَاطِلِ. وَاخْتَلَفُوا فِي جِهَةِ إِعْجَازِهِ؛ وَالْمُخْتَارُ أَنَّهُ مِنْ / جِهَةِ الْبَلَاغَةِ. وَ"الْخَدْرُ" السُّنْرُ يُقَالُ: جَارَتْهُ مُخَدَّرَةٌ إِذَا أَلَزَمَتْ الْخَدْرَ.¹³⁰ أَسْتَارَهَا؛ شَبَّهَ مَا فِي النَّظْمِ الْمَعْجَزِ مِنْ أَبْكَارِ أَسْرَارِ الْبَلَاغَةِ الْمُخْتَجَبَةِ تَحْتَ نَسْخِ الْعِبَارَةِ عَلَى مَثْوَالِ الْفَصَاحَةِ وَالتَّبْرَاعَةِ بِالْمُخَدَّرَاتِ. وَشَبَّهَ أَسْبَابَ إِخْتِفَائِهَا وَعَدَمَ ظُهُورِهَا فِي بَادِيِ الْإِسْتِثْنَاءِ. وَيُوقَفُ عَلَى مَا لَا يُوصَفُ لِمَا مَرَّ أَنَّهُ أَمْرٌ ذَوْقِي.¹³¹

[القسم الثالث من المفتح]

77/10 وَكَانَ الْقِسْمُ الثَّلَاثُ مِنَ الْمِفْتَاحِ الْمُنْسُوبِ إِلَى الْعَلَامَةِ السَّكَاكِيِّ أَجَلَ مَا صُنِفَ فِيهِ لِطَلَابِ هَذَا الْفَنِّ نَعْمًا تَمَيِّزٌ مِنْ " أَجَلَ " لِكُونِهِ / أَيِ الْقِسْمِ الثَّلَاثُ مِنَ الْمِفْتَاحِ أَحْسَنُهَا أَيُّ أَحْسَنَ تِلْكَ الْمُصَنَّفَاتِ تَرْتِيبًا هُوَ وَضَعُ كُلِّ شَيْءٍ فِي مَرْتَبَتِهِ

[التحرير، الأصول والقواعد]

وَتَحْرِيرًا تَحْرِيرُ الشَّيْءِ إِظْهَارُ زُبْدَتِهِ؛ أَصْلُهُ جَعَلَ الشَّيْءَ حَرًّا أَيَّ خَالِصًا؛ وَمِنْهُ: حَرِ الطَّيْنُ؛ لِمَا لَا يَشْتَوِبُهُ¹³² جَوْهَرٌ مَعْدِيٌّ.¹³³ وَأَكْمَلَ مَا أَلْفَ فِيهِ لِلْأَصُولِ¹³⁴ وَالْقَوَاعِدِ "الْأَصْلُ" مَا يُبَيِّنُ عَلَيْهِ الْغَيْرُ؛ وَ"الْقَاعِدَةُ" حُكْمٌ كُلِّيٌّ يَنْطَبِقُ عَلَى

123 ك - ما.

124 د: بِالْفُرُوقِ

125 د + يكتشف.

126 قال الجوهري: لَوَحُّهُ الشَّمْسُ: عَبَّرَتْهُ وَسَفَعَتْ وَجْهَهُ. انظر: الصَّحاح، " لوح "، 1 / 402.

127 يُقَالُ: أَوْمَأْتُ إِلَيْهِ: أَسْرَتْ. انظر: الصَّحاح، " وما "، 1 / 82.

128 انظر: أبو يعقوب يوسف بن أبي بكر السكاكي، مفتاح العلوم (قاهرة: 1318)، 416. (في بحث الكناية).

السكاكي، هو أبو يعقوب يوسف بن أبي بكر (ت. 1229/626). عالم في النحو والتصريف والمعاني والبيان والعروض والشعر. أخذ عن محمود بن ساعد الحارثي وعن الخبائطي وأخذ عنه علم الكلام مختار بن محمود الزاهدي وصنَّف كتاب " المفتح " ومصنف الزهرة. ابن قطلبغا، تاج التراجم، 317؛ ياقوت الحموي، معجم الأدياء، 6 / 2846؛ البغدادي، خزنة الأدب، 1 / 280؛ GAL، 1 / 294-296؛ GALS، 1 / 515-519.

129 ك: مخدرات بالذال؛ صححنا كما في د.

130 انظر: الجوهري، الصَّحاح، 2 / 643.

131 انظر: السكاكي، مفتاح العلوم، 416. (في بحث الكناية).

132 ك: لا يشعر به؛ صححنا كما في د.

133 الجوهري، الصَّحاح، " حرر "، 2 / 626؛ مجد الدين المبارك بن محمد ابن الأثير الجزري، النهاية في غريب الحديث والأثر، مح. محمود

محمد الطنحاني (قاهرة: 1963/1383)، 1 / 362.

134 ك: للأصول

جَمِيعٌ¹³⁵ جُرِّيئَاتِهِ لِيُعْرَفَ¹³⁶ أَحْكَامَهَا مِنْهُ جَمْعًا. تَعَلَّقَ بِهِ الْجَارُّ وَالْمَجْرُورُ الْمُتَقَدِّمُ؛ وَهُوَ عَامِلٌ بِلا تَأْوِيلٍ؛ إِذْ يَكْفِي فِي الْعَمَلِ فِي الظَّرْفِ رَائِحَةٌ مِنَ الْفِعْلِ. وَعَلَى تَقْدِيرٍ / التَّأْوِيلِ لَيْسَ كُلُّ مُؤَوَّلٍ لَشَيْءٍ حُكْمُهُ¹³⁷ حُكْمُ¹³⁸ مَا أَوَّلَ بِهِ.

15/و77

[المَعَاقِدِ وَالْمَبَانِي]

لِكُونِهِ أَشْمَلَهَا لِمَعَاقِدِ الْمَعَانِي وَمَبَادِي الْبَيَانِ. وَالْمَرَادُ مِنَ الْمَعَاقِدِ وَالْمَبَانِي كَلِمَاتٌ مَبَاحِثٌ ذَيْنِكَ الْعُلَمَاءِ؛ وَقَدْ تَصَدَّى لِتَلْخِيصِهِ صَاحِبُ الْإِيضَاحِ جَلَالُ الدِّينِ مُحَمَّدُ الْغَزْوِينِي¹³⁹ حَاطِبٌ بِمَشَقِّ قَائِلًا: إِنَّ فِيهِ نَبْذًا مِنَ الْحَشْوِ وَالتَّطْوِيلِ؛ يَأْتِي بَيَانُ الْفَرْقِ بَيْنَهُمَا فِي فَصْلِ الْإِطْنَابِ غَيْرَ أَنَّهُ قَابِلٌ لِلنَّقْدِ وَالتَّحْصِيلِ¹⁴⁰ لَمْ يَدْرُ أَنَّ حَشْوَهُ حَشْوٌ لَوْزِينِج¹⁴¹ وَتَطْوِيلُهُ تَطْوِيلٌ سَمَاحٌ؛ لَيْسَ فِيهِ / سَمَلَجٌ¹⁴² وَ¹⁴³ لَمْ يَبَالِغْ فِي الْإِخْتِصَارِ تَقْرِيبًا تَخْلِيلٌ لِلنَّفْيِ لَا نَفْيٌ لِلتَّغْلِيلِ. وَذَلِكَ ظَاهِرٌ مِنَ الْكَلَامِ مَتَبَادُرٌ بِحَسَبِ الْمَقَامِ؛ فَلَا حَاجَةَ إِلَى التَّأْوِيلِ؛ بَلْ لَا وَجْهَ لَهُ عِنْدَ أَرْبَابِ التَّحْصِيلِ إِلَى الْأَفْهَامِ وَتَسْهِيلًا لِطَرِيقِ الْأَفْهَامِ؛ فَإِنَّ الْإِيجَازَ الْمُنْجَاوِرَ عَنِ الْحَدِّ مُخِلٌّ لِلْفَهْمِ إِلَّا أَنَّهُ خَالَفَ الْأَصْلَ فِي مَوَاضِعَ كَثِيرَةٍ. وَمَا أَصَابَ فِي قَوْلِهِ: خَالَفَ الْأَصْلَ إِيهَامٌ لَطِيفٌ

20/و77

وَأَبَقَى¹⁴⁴ عَلَيْهِ فِي مَجَالٍ عَدِيدَةٍ اعْتِرَاضًا وَهُوَ مُجَابٌّ عَلَى مَا تَقَفَ عَلَيْهِ فِي مَوَاضِعِهِ. فَأَرَدْتُ أَنْ / أَكْشِفَ الْقِتَاعَ عَنْ وُجُوهِ الْخَلَلِ فِي مَوَاقِعِ الدَّلَلِ مُرَاعِيًا فِيهِ شَرِيظَةَ الْإِنْصَافِ وَأُبَيِّنُ أَنَّهُ عَدَلَ عَنْ نَهْجِ الصَّوَابِ فِي مَوَاقِعَ خَالَفَ فِيهِ الْأَصْحَابَ يَغْنِي أَصْحَابَ هَذَا الْفَنِّ مُتَجَانِبًا عَنِ التَّعَصُّبِ وَالِإِعْتِسَافِ فَرْتَبَ الْكُتَابَ يَغْنِي مَا صَنَّفَهُ مِنْ تَلْخِيصِ الْمِفْتَاحِ¹⁴⁵ فِي تَفْصِيلِ¹⁴⁶ لَفُتُونِ الْبَلَاغَةِ عَلَى تَرْتِيْبِهِ وَأُورِدْتُ أَكْثَرَ الْمَسَائِلِ بَعِيْنِ تَرْكِيْبِهِ لِأَنَّ الْغَرَضَ تَصْحِيْحُ السَّقِيمِ؛ وَالْمُسْتَقِيمِ لَا يَخْتَاجُ إِلَى التَّقْوِيمِ،

25/و77

وَأَصَفْتُ لِئِيْهِ فَوَائِدَ فَوَاعِدِ التَّقْطُهَا مِنْ كُتُبِ الْقَوْمِ مِثْلَ الْجَاحِظِ¹⁴⁷ وَالشَّيْخِ عَبْدِ الْقََاهِرِ الْجُرْجَانِيِّ وَالْعَلَامَةِ الرَّمَحْشَرِيِّ وَالْإِمَامِ الْمَرْزُوقِيِّ¹⁴⁸ وَالْمِيدَانِيِّ¹⁴⁹ وَالْإِمَامِ الْمَطْرِزِيِّ¹⁵⁰ وَصَدَرَ الْأَفَاضِلِ.¹⁵¹

¹³⁵ ك: جميع، ساقطة؛ صححنا كما في د.

¹³⁶ ك: ليتعرف.

¹³⁷ د: أحكم

¹³⁸ د: تحكم

¹³⁹ جلال الدين محمد بن عبد الرحمن الغزويني، الإيضاح في علوم البلاغة، مح: محمد عبد المنعم خفاجي (بيروت: د. ت.)، 21/1. الغزويني هو محمد بن عبد الرحمن جلال الدين. ولد سنة ست وستين وستمائة. قدم دمشق واشتغل بالفنون وأتقن الأصول والعربية والمعاني والبيان، وتوفي سنة تسع وثلاثين وسبعمائة. من تصانيفه: تلخيص المفتاح، الإيضاح في علوم البلاغة. انظر: ابن حجر العسقلاني، الدرر الكامنة، 499/3-500؛ البيهقي، 156-157/1.

¹⁴⁰ ك: "و" ساقطة؛ أثبتنا كما في د.

¹⁴¹ نوع من الحلوى شبه القطايف تؤدم بدهن اللوز. وهذه الكلمة معربة. أبو منصور عبد الملك بن محمد النعالي، فقه اللغة وسر العربية، مح.

محمد صالح موسى حسين (بيروت: مؤسسة الرسالة ناشرون، 2010/1431)، 312؛ أبو الفضل محمد بن مكرم بن علي ابن منظور، لسان

العرب، 15 مج. (بيروت: دار صادر، 1414)، 408/5.

¹⁴² السملج: اللبن الدسم الطيب الطعم. ابن منظور، لسان العرب، 301/2.

¹⁴³ د - و.

¹⁴⁴ د: وترتقي

¹⁴⁵ د: "و" زائدة.

¹⁴⁶ ك: تفضيل، وهذا خطأ.

¹⁴⁷ الجاحظ هو أبو عثمان عمرو بن بحر (ت. 869/255). من مؤلفاته: الحيوان، البيان والتبيين، البخلاء و المحاسن والأضداد. انظر: الذهبي، سير أعلام النبلاء، 8/140، 141؛ الخطيب البغدادي، تاريخ بغداد 12/212 - 220؛ ابن خلكان، وفيات الأعيان، 1/490 - 492؛ ياقوت الحموي، معجم الأديباء، 16/74 - 114.

¹⁴⁸ المرزوقي هو أبو علي أحمد بن محمد الحسن (ت. 421/1030). من تصانيفه: شرح الحماسة لأبي تمام، شرح الفصيح لثعلب، شرح أشعار هنزيل وشرح المفضليات. انظر: ياقوت الحموي، معجم الأديباء، 5/34، 35؛ القفطي، إنباه الزواة، 1/106؛ السبوطي، بغية الوعاة 159؛ كوبرلي زاده محمد باشا كتبخانه سنده 55؛ كتبخانه أيا صوفيه 241؛ كتبخانه ولي الدين 149.

77ظ/1 وَنَصَبْتُ فِيهِ /مَوَائِدَ فَوَائِدَ أَنْزَلَ¹⁵² عَلَيَّ مِنَ السَّمَاءِ أَرَادَ بِهِ جَوَاهِرَ زَوَاهِرَ اسْتَخْرَجَهَا مِنْ بَحْرِ الْخَاطِرِ، وَاکْتَفَيْتُ فَيَا يَفْصُرُ الْعِبَارَةَ عَنْ بَيَانِهِ مِنَ الْمَعْنَى الدَّقِيقَةِ بِالْإِشَارَةِ وَالتَّلْوِيحِ نَوْعٌ خَاصٌّ مِنَ الْإِشَارَةِ. وَكَذَا الْإِيمَاءُ فِي قَوْلِهِ: وَالْكِنَايَةُ وَالْإِيمَاءُ نَوْعٌ خَاصٌّ مِنَ الْكِنَايَةِ عَلَى مَا تَقَفَ عَلَيْهِ عِنْدَ تَحْقِيقِهَا وَمَا تَوْفِيقِي فِي تَحْقِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ وَهُوَ حَسْبِي وَنِعْمَ الْوَكِيلُ جُمْلَةٌ اعْتَرَضِيَّةٌ /هَادِيًا إِلَى سَوَاءِ السَّبِيلِ. 77ظ/5

[مَقْدَمَةٌ]

مُقَدِّمَةٌ نَكَرَهَا لِعَدَمِ الْمُفْتَضِي لِلتَّعْرِيفِ؛ بِخِلَافِ الْفُنُونِ الثَّلَاثَةِ وَالْخَاتِمَةِ. قَالَ فِي الْفَاتِقِ: "الْمُقَدِّمَةُ الْجَمَاعَةُ الَّتِي تَتَقَدَّمُ الْجَيْشُ مِنْ قَدَمِ¹⁵³ بِمَعْنَى تَقَدَّمَ؛ وَقَدْ أُسْتَعِيرَتْ لِأَوَّلِ كُلِّ شَيْءٍ فَقِيلَ: مُقَدِّمَةُ الْكِتَابِ وَ مُقَدِّمَةُ الْكَلَامِ. وَفَتَحَ الدَّالَّ خَلْفَ".¹⁵⁴ وَلَعَلَّ وَجْهَ ذَلِكَ أَنَّ التَّقَدُّمَ يُبَيِّنُ عَنِ اسْتِحْقَاقِ ذَاتِي¹⁵⁵ لَهُ بِخِلَافِ التَّقْدِيمِ. وَلَا يَخْفَى أَنَّ مَا ذَكَرَهُ¹⁵⁶ هُنَا كَانَ¹⁵⁷ حَقُّهُ التَّقْدِيمُ؛ وَإِنْ أَحْرَ صَاحِبُ الْمِفْتَاحِ بَعْضَهَا وَسَكَتَ عَنْ بَعْضِ. وَأَمَّا التَّصَرُّفُ /بِالْفَرْقِ بَيْنَ مُقَدِّمَةِ الْعِلْمِ وَ مُقَدِّمَةِ الْكِتَابِ تَعَسَّفُ¹⁵⁸ لَا حَاجَةَ إِلَى ارْتِكَابِهِ؛ كَمَا لَا يَخْفَى. 77ظ/10

[النَّظْمُ وَالنَّفْظُ]

وَلَمَّا كَانَ النَّظْمُ أَصْلَ الْبَلَاغَةِ بِاعْتِبَارِ رُكْنِهَا الْأَعْظَمِ الْمَعْنَوِيِّ وَ أَسَاسِ الْمَعْنَوِيِّ النَّظْمِ؛ وَلِذَلِكَ قَالَ الْعَلَامَةُ الرَّمَحْشَرِيُّ فِي تَفْسِيرِ سُورَةِ طه: وَهُوَ¹⁵⁹ أَيُّ النَّظْمِ أَمْ إِعْجَازَ الْقُرْآنِ وَالْقَانُونُ الَّذِي وَقَعَ عَلَيْهِ التَّحْدِيدُ انْتَهَى.¹⁶⁰ وَذَلِكَ أَنَّ نَظْمَ الْكَلَامِ مَوْزُونًا كَانَ أَوْ غَيْرَ مَوْزُونٍ صِيَاعَةً وَضَرْبٌ مِنَ التَّصْوِيرِ. ذَكَرَهُ الشُّبْحُ فِي دَلَائِلِ الْإِعْجَازِ¹⁶¹ وَ الْبَحْثُ فِي مَعْنَايَ عَنِ خُصُوصِيَّاتٍ / تِلْكَ الصُّورِ بِاعْتِبَارِ مُطَابَقَتِهَا لِمُقْتَضَى الْمَقَامِ بَدَاءَ بِهِ¹⁶² وَقَالَ: النَّظْمُ فِي مُصْطَلَحِ أَهْلِ هَذَا الْقَرْنِ 77ظ/15

¹⁴⁹الميداني هو أبو الفضل أحمد بن محمد (ت. 518 هـ / 1124 م). له مجمع الأمثال. انظر: ياقوت، معجم الأدباء، 45/5؛ ابن القفطي، إنباه الزواة، 156/1؛ ابن خلكان، وفيات الأعيان، 57/1.

¹⁵⁰المطرزوي هو أبو الفتح ناصر بن عبد السدي. (ت. 610 / 1213) أديب، نحوي، لغوي، فقيه. من آثاره: الإيضاح في شرح المقامات للحريري، المصباح في النحو، المغرب في ترتيب المعرب، الإقناع في اللغة، مختصر إصلاح المنطق لابن السكيت. انظر: ابن خلكان، وفيات الأعيان، 2/199؛ ياقوت، معجم الأدباء، 19/212، 213؛ السبوي، بغية الوعاة، 402؛ ابن قلوبغا، تاج التراجم، 58؛ طاش كبري زادة، مفتاح السعادة، 1/108.

¹⁵¹صدر الأفاضل هو أبو محمد القاسم بن الحسين الخوارزمي (ت. 617 / 1220). فقيه، نحوي، أديب، ناظم، ناثر، لغوي، بياني. من تصانيفه: الزوايا والخبايا في النحو؛ عجالة السفر في الشعر؛ شرح مقامات الحريري وسماه التوضيح. انظر: ياقوت الحموي، معجم الأدباء، 16/238 - 253؛ السبوي، بغية الوعاة 376.

¹⁵² د - أنزل.

¹⁵³ ك: مقدم وهذا خطأ؛ صححنا كما في د.

¹⁵⁴الرمحشري، الفائق، 1/41.

¹⁵⁵ ك: ذات.

¹⁵⁶ ك: الهاء ساقطة.

¹⁵⁷ ك: "كان" ساقطة.

¹⁵⁸ العسف الأخذ على غير الطريق وكذلك التعسف والاعتساف. انظر: الصّاح، " عسف"، 4/1403.

¹⁵⁹ ك: هو.

¹⁶⁰ للمزيد على "النظم" انظر: أبو القاسم محمود بن عمّار بن أحمد الرمخشري، أساس البلاغة، مح. محمد باسل عيون السود (بيروت: دار الكتب العلمية، 1419/1998)، 2/284، 3/63.

¹⁶¹ أبو بكر عبد القاهر بن عبد الرحمن عبد القاهر الجرجاني، دلائل الإعجاز، مح. أبو فهر محمود محمد شاکر (القاهرة: 1984/1404)، 55، 80، 100. وُلِدَ عِنْدَ الْقَاهِرِ الْجُرْجَانِي فِي جُرْجَانَ وَتُوفِيَ بِجُرْجَانَ أَيْضًا سَنَةَ 471/1078. من تصانيفه: أسرار البلاغة، دلائل الإعجاز، العوامل المأه، الجمل، التيممة في النحو، العمدة في التصريف. انظر: ابن الأنباري، نزهة الألباء، 363؛ القفطي، إنباه الزواة، 2/188-190؛ السبكي، طبقات الشافعية الكبرى، 5/149-150؛ الذهبي، سير أعلام النبلاء، 18/432-33؛ طاش كبري زادة، مفتاح السعادة، 1/160؛ بروجلمان، تاريخ الأدب العربي، 5/197.

¹⁶² من بدا له في هذا الأمر بداء، ممدود، أي نشأ له فيه رأى. انظر: الجوهرى، الصّاح، " بدا"، 6/2278. ك: بدائة.

تَوْخِي مَعَانِي النَّحْوِ. 163 لما كان الأُخ الصَّدِيقُ مَقْصَدُهُ¹⁶⁴ مَقْصَدَ أُخِيهِ وَإِرَادَةُ كُلِّ مِنْهُمَا تَكُونُ مُوَافَقَةً لِإِرَادَةِ الْآخَرِ يَقُولُونَ: يَتَوَخَى فُلَانٌ شَأْنَ فُلَانٍ أَيْ يَقْصِدُهُ¹⁶⁵ فِي سَبِيلِهِ. 166

فِيمَا بَيْنَ الْكَلِمِ عَلَى حَسَبِ الْمَقَاصِدِ سَوَاءً كَانَ تِلْكَ الْمَقَاصِدُ مِنْ جِنْسِ مُقْتَضِيَّاتِ¹⁶⁷ الْمَقَامِ بِأَنْ يَحْتَاجُ فِي تَأْدِيبِهَا إِلَى

77ظ/20

زَائِدٍ مِنْ دَلَالَاتٍ وَضَعِيَّةٍ أَوْ لَا يَكُونُ مِنْ جِنْسِهَا / بِأَنْ لَا يَحْتَاجُ فِي تَأْدِيبِهَا إِلَى زَائِدٍ مِنْ دَلَالَاتٍ وَضَعِيَّةٍ. وَهَذَا ظَاهِرٌ مِنْ كَلَامِ الشَّيْخِ حَيْثُ قَالَ فِي دَلَائِلِ الْإِعْجَازِ: وَجُمْلَةُ الْأَمْرِ أَنَّ صُورَ الْمَعَانِي لَا تَتَغَيَّرُ¹⁶⁸ بِنَقْلِهَا مِنْ لَفْظٍ إِلَى لَفْظٍ حَتَّى يَكُونَ هُنَاكَ اتِّسَاعٌ وَمَجَازٌ. ثُمَّ قَالَ: وَاعْلَمْ أَنَّ هَذَا كَذَلِكَ مَا دَامَ النَّظْمُ وَاحِدًا. فَأَمَّا إِذَا تَغَيَّرَ النَّظْمُ فَلَا بُدَّ ح أَنْ يَتَغَيَّرَ الْمَعْنَى يَغْنِي صُورَتُهُ¹⁶⁹. وَهَذَا صَرِيحٌ فِي أَنَّهُ لَا يَتَوَقَّفُ¹⁷⁰ لِوُجُودِ النَّظْمِ فِي الدَّلَالَةِ الْعَقْلِيَّةِ؛ بَلْ لِنَبْدَلِهِ أَيْضًا مِنْ خُصُوصِيَّةٍ إِلَى أُخْرَى؛ فَمَنْ وَهَمَ/ أَنَّ النَّظْمَ تَطْبِيقَ الْكَلَامِ لِمُقْتَضَى الْحَالِ فَقَدْ وَهَمَ. وَ¹⁷¹لَمْ يَقُلْ: عَلَى حَسَبِ الْأَعْرَاضِ كَمَا قَالَ لِلْغَيْرِ؛ لِأَنَّ اللَّهَ تَعَالَى مُنْزَرَهُ عَنِ الْأَعْرَاضِ؛ فَلَا يَنْتَظِمُ¹⁷² الْحَدَّ الْمَذْكُورَ نَظْمَ كَلَامِهِ.

77ظ/25

ثُمَّ لَمَّا كَانَ اللَّفْظُ وَهُوَ عَلَى مُصْطَلَحِهِمْ عِبَارَةً عَنْ صُورَةِ الْمَعْنَى الْأَوَّلِ الذَّالِّ عَلَى الْمَعْنَى الثَّانِي عَلَى مَا صَرَخَ بِهِ

الشَّيْخِ حَيْثُ قَالَ: إِذَا وَضَعُوا اللَّفْظَ بِمَا يَدُلُّ عَلَى تَفْخِيمِهِ لَمْ يَرِيدُوا اللَّفْظَ الْمُنطَوِّقَ وَلَكِنْ مَعْنَى اللَّفْظِ الَّذِي دَلَّ بِهِ عَلَى الْمَعْنَى الثَّانِي. وَالسَّبَبُ أَنَّهُمْ لَوْ جَعَلُوهَا وَصْفًا¹⁷³ لِلْمَعْنَى لَمَا فَهَمُ أَنَّهَا صِفَاتٌ لِلْمَعْنَى الْأَوَّلِ الْمَفْهُومَةِ أَغْنَى الزِّيَادَاتِ وَالْكَفَيَّاتِ وَالْخُصُوصِيَّاتِ؛ فَجَعَلُوهَا كَالْمُؤَاضَعَةِ فِيمَا بَيْنَهُمْ أَنْ يَقُولُوا: اللَّفْظُ وَهُمْ يَرِيدُونَ / الصُّورَةَ الَّتِي حَدَّثَتْ فِي الْمَعْنَى وَالْخَاصَّةَ¹⁷⁴ الَّتِي تَجَدَّدَتْ فِيهِ تَلَوُّ النَّظْمِ فِي الْأَصَالَةِ بِاعْتِبَارِ أَنَّهُ أُسَاسُ الْبَيَانِ بِاعْتِبَارَاتِ الْبَحْثِ فِيهِ عَنْ خُصُوصِيَّاتِ تِلْكَ الصُّورِ الْحَادِثَةِ فِي الْمَعْنَى الْأَوَّلِ الْمُعَبَّرِ عَنْهَا بِالْأَلْفَافِ مِنْ جِهَةِ كَيْفِيَّةِ دَلَالَتِهَا عَلَى الْمَعْنَى الثَّانِي أُرْدَفَ النَّظْمُ بِهِ وَقَالَ:

78و/1

و¹⁷⁵الْأَلْفَافُ تَوْخِي مَعَانِي اللُّغَةِ لِلْكَلِمِ الَّتِي يَقَالُ¹⁷⁶ لَهَا الْمَعْنَى الْأَوَّلُ عَلَى حَسَبِ الدَّلَالَةِ أَيْ دَلَالَةِ تِلْكَ الْمَعْنَى بِوَجْهِ

78و/5

مِنْ وَجْهِ الدَّلَالَاتِ الْمُعْتَبَرَةِ عِنْدَ الْبُلْغَاءِ عَلَى الْمَعْنَى الْمُقْصُودَةِ الَّتِي يُقَالُ لَهَا: الْمَعْنَى¹⁷⁷ الثَّانِيَّةُ.

[الْفَصَاحَةُ]

الْفَصَاحَةُ هِيَ جُودَةُ اللُّغَةِ. ذَكَرَهُ الْجَوْهَرِيُّ¹⁷⁸ وَقَالَ فِي الْأَسَاسِ: "أَفْصَحَ الْعَجْمِيُّ: تَكَلَّمَ بِالْعَرَبِيَّةِ وَفَصَحَ: انْطَلَقَ

لِسَانَهُ بِهَا وَخَلَصَتْ لُغَتُهُ مِنَ الْكُنْهَةِ"¹⁷⁹ تَقُولُ: أَفْصَحَ فُلَانٌ ثُمَّ فَصَحَ. لَفْظِيَّةٌ¹⁸⁰ تَفْسِيمٌ¹⁸¹ الْفَصَاحَةُ إِلَى اللَّفْظِيَّةِ وَالْمَعْنَوِيَّةِ

163 عِنْدَ الْقَاهِرِ الْجُرْجَانِيِّ، دَلَائِلُ الْإِعْجَازِ، 81.

164 ك: مقصد، بدون هاء؛ صححنا كما في د.

165 ك: لقصده؛ صححنا كما في د.

166 من تَوْخِيَتْ مرضاتك، أي تحرَّيْتُ وقصدت. انظر: الجوهري، الصحاح، " وحي " 6 / 2520.

167 ك: مقتضياً

168 ك و د: لا يتغير؛ صححنا حسب السياق.

169 عِنْدَ الْقَاهِرِ الْجُرْجَانِيِّ، دَلَائِلُ الْإِعْجَازِ، 265.

170 ك: لا توقف؛ صححنا كما في د.

171 ك: "و" ساقطة؛ صححنا كما في د.

172 د: ينظم.

173 د: أوضعا

174 ك: والخاصية.

175 ك - و.

176 د: تتناول.

177 د - المعاني.

178 انظر: الجوهري، الصحاح، " فصح "، 1 / 391، 4 / 1326.

179 الرَّمْخُسْرِيُّ، أُسَاسُ الْبُلَاغَةِ، 24/2. الْكُنْهَةُ هِيَ عَجْمَةٌ فِي اللِّسَانِ وَعِيٌّ. يَقَالُ: رَجُلٌ أَلْكُنُ بَيْنَ الْكُنِّ. انظر: الجوهري، الصحاح، " لكن "، 2196/6.

- 10/78 مَذْكَورٌ فِي الْمِفْتَاحِ. 182 وَلَا بُدَّ مِنْ تَقْدِيمِهِ عَلَى مَا يَأْتِي 183 بَيَانُهُ لِأَنَّ الْمُفْرَدَ إِنَّمَا يُوصَفُ/ بِقِسْمِهَا الْأَوَّلِ دُونَ الثَّانِي لِأَنَّ مَرْجِعَهَا إِلَى الْخُلُوصِ عَنِ التَّعْقِيدِ الْمَعْنَوِيِّ وَذَلِكَ غَيْرُ مُتَّصِرٍ فِي الْأَلْفَاظِ الْمُفْرَدَةِ عَلَى مَا أَفْصَحَ عَنْهُ الشَّيْخُ حَيْثُ قَالَ فِي دَلَائِلِ الْإِعْجَازِ: وَمِنْ الصِّفَاتِ الَّتِي تَجِدُهُمْ يُجْرَوْنَهَا عَلَى " اللفظ "، ثُمَّ لَا تَعْتَرِضُكَ شَبْهَةٌ وَلَا يَكُونُ مِنْكَ تَوَقُّفٌ فِي أَنَّهَا لَيْسَتْ لَهُ؛ وَلَكِنْ لِمَعْنَاهُ قَوْلُهُمْ: لَا يَكُونُ الْكَلَامُ مُسْتَحَقًّا اسْمَ الْبَلَاغَةِ حَتَّى يُسَابِقَ 184 مَعْنَاهُ لَفْظُهُ وَأَلْفَظُهُ مَعْنَاهُ. وَلَا يَكُونُ لَفْظُهُ 185 أَسْبَقَ إِلَى فَهْمِكَ مِنْ مَعْنَاهُ أَي إِلَى 186 قَلْبِكَ./ وَقَوْلُهُمْ: يَدْخُلُ فِي الْأَذْنِ بِلَا إِذْنٍ. فَهَذَا مِمَّا لَا يَشْكُ فِيهِ 187 الْعَاقِلُ فِي أَنَّهُ يَرْجِعُ إِلَى دَلَالَةِ الْمَعْنَى عَلَى الْمَعْنَى وَأَنَّهُ لَا يُتَصَوَّرُ أَنْ يُرَادَ بِهِ دَلَالَةُ اللَّفْظِ عَلَى مَعْنَاهُ الَّذِي وَضَعَ لَهُ فِي اللَّغَةِ؛ لِأَنَّهُ لَا يَخْلُو السَّمْعُ مِنْ أَنْ يَكُونَ عَالِمًا بِاللُّغَةِ وَبِمَعَانِي الْأَلْفَاظِ الَّتِي يَسْمَعُهَا؛ 188 أَوْ يَكُونَ جَاهِلًا بِذَلِكَ؛ فَإِنْ كَانَ عَالِمًا لَمْ يُتَصَوَّرْ أَنْ يَتَفَاوَتْ حَالُ الْأَلْفَاظِ مَعَهُ؛ فَيَكُونُ مَعَ لَفْظِ 189 أُسْرَعَ إِلَى قَلْبِهِ 190 مِنْ مَعْنَى لَفْظٍ آخَرَ؛ وَ إِنْ كَانَ جَاهِلًا كَانَ ذَلِكَ فِي وَصْفِهِ 191 أُبْعَدَ. إِنَّتْهِ. 192/وَإِذْ لَا إِحْتِمَالَ لِلتَّعْقِيدِ الْمَعْنَوِيِّ فِي الْأَلْفَاظِ الْمُفْرَدَةِ؛ فَلَا مَجَالَ لِأَنْ يَكُونَ بَعْضُهَا مُنْتَازِعًا عَنْ بَعْضِهَا بِالْفَصَاحَةِ الَّتِي مَرْجِعُهَا إِلَى الْخُلُوصِ عَنْهُ.

[إِطْلَاقُ لَفْظِ الْفَصَاحَةِ]

- ثُمَّ إِنَّ الشَّيْخَ يُكْرِئُ إِطْلَاقَ الْفَصَاحَةِ عَلَى وَصْفِ الْكَلِمَةِ لَا بِإِعْتِبَارِ مَعْنَاهَا؛ 193 فَإِنَّهُ قَالَ فِي دَلَائِلِ الْإِعْجَازِ: وَهَلْ يَفْعُ فِي وَهْمٍ وَإِنْ جُهِدَ أَنْ تَتَفَاضَلَ 194 الْكَلِمَتَانِ الْمُفْرَدَتَانِ مِنْ غَيْرِ أَنْ يُنْظَرَ إِلَى مَكَانِ تَفْعَانِ 195 فِيهِ مِنَ التَّأْيِيفِ وَالنَّظْمِ بِأَكْثَرٍ مِنْ أَنْ تَكُونَ 196 هَذِهِ مَأْلُوفَةٌ مُسْتَعْمَلَةٌ وَتِلْكَ غَرِيبَةٌ وَحَشِيْبَةٌ أَوْ أَنْ تَكُونَ حُرُوفٌ / هَذِهِ أَخْفَتْ وَامْتِزَاجُهَا أَحْسَنَ وَمِمَّا 197 يَكْدُ اللِّسَانَ أُبْعَدُ؟
- وَهَلْ تَجِدُ أَحَدًا يَقُولُ: " هَذِهِ اللَّفْظَةُ فَصِيحَةٌ" إِلَّا وَهُوَ يَعْتَبِرُ مَكَانَهَا مِنَ النَّظْمِ وَحَسَنَ مَلَاعِمَةَ مَعْنَاهَا لِمَعَانِي جَارَاتِهَا وَفَضْلَ مُؤَانَسَتِهَا لِأَخْوَاتِهَا؟
- وَهَلْ قَالُوا: " لَفْظَةٌ مُتَمَكِّنَةٌ وَمَقْبُولَةٌ "؛ وَفِي خِلَافِهِ: " قَلْقَةٌ وَنَابِيَةٌ وَمُسْتَكْرَهَةٌ " إِلَّا وَعَرَضْتُهُمْ أَنْ يُعْبِرُوا "بِالْتَّمَكِّنِ" عَنْ حُسْنِ الْإِتْقَانِ بَيْنَ هَذِهِ وَتِلْكَ مِنْ جِهَةِ مَعْنَاهُمَا وَ "بِالْقَلْقِ وَالنَّبْوِ" عَنْ سُوءِ التَّلَاوُمِ وَأَنَّ الْأُولَى لَمْ تَلْقُ بِالتَّأْيِيفِ فِي مَعْنَاهَا وَإِنَّ السَّابِقَةَ لَمْ تَصْلُحْ أَنْ تَكُونَ لِفَقًا لِلتَّأْيِيفِ فِي مَوَادِّهَا؟ 198 إِنَّتْهِ. 199

180 د - لفظية.

181 د-لفظة.

182 السكاكي، مفتاح العلوم، 417-421.

183 د - ما يأتى.

184 د: سابق.

185 د: لفظ.

186 د - إلى.

187 د - فيه.

188 د: سمعها.

189 د: لفظه.

190 د: - إلى قلبه.

191 ك و د: وضعه؛ صححنا كما في دلائل الإعجاز، 267(باب اللفظ والنظم).

192 عبد القاهر الجرجاني، دلائل الإعجاز، 267.

193 ك: معناه؛ صححنا كما في د.

194 ك: يتفاضل؛ صححنا كما في د.

195 ك: يقعان؛ صححنا كما في د.

196 ك: يكون؛ صححنا كما في د.

197 د: بما.

فَصَاحَةُ الْكَلِمَةِ عِنْدَهُ²⁰⁰ إِصَابَةٌ مَكَانِهَا مِنَ النَّظْمِ وَحُسْنُ الْمَلَائِمَةِ بَيْنَهَا وَبَيْنَ جَارَاتِهَا مِنْ جِهَةِ الْمَعْنَى. وَكَذَا يَنْكُرُ فَصَاحَةَ الْكَلَامِ لِأَنَّ مِنْ / جِهَةِ الْمَعْنَى؛ فَإِنَّهَا عِنْدَهُ خُصُوصِيَّةٌ فِي نَظْمِ الْكَلِمِ وَصَمَّ بَعْضُهَا إِلَى بَعْضٍ عَلَى طَرِيقِ مَخْصُوصٍ. ذَكَرَهُ فِي الْكِتَابِ الْمَذْكُورِ.²⁰¹

78/ظ1

يُوصَفُ بِهَا الْمَفْرَدُ وَ الْمَرْكَبُ كَلَامًا كَانَ أَوْ غَيْرَ كَلَامٍ عَلَى مَا سَتَقَفُ عَلَيْهِ. وَإِنَّمَا لَمْ تُقَلَّ: ²⁰² تَرْكِيْبٌ فَصِيْحٌ إِذْ لَا دَلَالَةَ فِيهِ عَلَى تَوْصِيْفِهِمَا بِالْفَصَاحَةِ اللَّفْظِيَّةِ بَلْ نَقُولُ: لَا دَلَالَةَ فِيهِ عَلَى تَوْصِيْفِهِمَا بِالْفَصَاحَةِ بِالْمَعْنَى الَّذِي ذَكَرَ هُنَا فَإِنَّ / لَهَا مَعَانٍ أُخَرَ فَيَحْتَمَلُ²⁰³ أَنْ يَكُونَ التَّوْصِيْفُ الْمَذْكُورُ بِحَسَبِ مَعْنَى أُخَرَ مِنْهَا عَلَى²⁰⁴ مَا ذَكَرَ الْخَفَاجِيُّ فِي سِرِّ الْفَصَاحَةِ²⁰⁵ الْكَلَامَ بَدَلِ الْمَرْكَبِ؛ وَقَدْ ذَكَرَ صَاحِبُ الْإِيضَاحِ²⁰⁶ وَلَمْ يَصِبْ؛ إِذْ يَلْزَمُ حِ التَّأْوِيلُ فِيهِ أَوْ²⁰⁷ فِي الْمَفْرَدِ وَلَا وَجْهَ لِالتَّزَامِهِ²⁰⁸ بِإِلَّا ضَرُورَةً.

78/ظ5

وَمَعْنَوِيَّةٌ يُوصَفُ بِهَا الْمَفْرَدُ وَالْمُرْتَكَّبُ عَلَى مَا سَتَقَفُ عَلَيْهِ.

[الْبَلَاغَةُ]

وَالْبَلَاغَةُ الْمَفْهُومُ مِنَ الصِّحَاحِ²⁰⁹ وَسَائِرِ كُتُبِ اللَّغَةِ التَّرَاثُفِ بَيْنَ الْفَصَاحَةِ وَالْبَلَاغَةِ. نَعَمْ، فَرَّقَ بَيْنَهُمَا أَصْحَابُ هَذَا الْفَنِّ كَصَاحِبِ الْمَفْتَاحِ / وَغَيْرِهِ. وَالْفَرْقُ الَّذِي ذَكَرَهُ الْمُصَنِّفُ رَحَى عَلَى الْإِصْطِلَاحِ الْمَذْكُورِ فِي الْمَثَلِ السَّائِرِ لِابْنِ الْأَثِيرِ.²¹⁰ يُوصَفُ بِهَا الْأَخِيرَانِ فَقَطْ²¹¹ عَلَى مَا سَتَقَفُ عَلَيْهِ. أَيُّ لَا يُوصَفُ بِهَا الْمَفْرَدُ. وَقَطُّ²¹² بِالتَّخْفِيفِ اسْمٌ مَبْنِيٌّ عَلَى السُّكُونِ مِثْلُ قَدْ لَفْظًا وَمَعْنَى وَكِلَاهُمَا بِمَعْنَى " حَسْبُ " إِلَّا أَنَّهَا مُعْرَبَةٌ وَقَدْ يَكُونُ اسْمٌ فَعْلٌ بِمَعْنَى " يَكْفِي " فَيُقَالُ: قَطَّنِي، بِنُورِ الْوَقَايَةِ كَمَا يُقَالُ: يَكْفِينِي؛ كَذَا فِي مُعْنَى اللَّيْبِ²¹³ وَالْمُنَاسِبِ لِلْمَقَامِ هُوَ الْمَعْنَى الْأَوَّلُ.

78/ظ10

وَاعْلَمْ أَنَّ تَفْصِيلَ الْفَصَاحَةِ وَالْبَلَاغَةِ / مِنْ جُمْلَةِ مَا يَتَّبَعِي أَنْ يُعْلَمَ؛ وَعِنْدَ الْحَاجَةِ إِلَى ذِكْرِهِ حَقُّهُ أَنْ يُقَدَّمَ؛ وَلِدَلَالِكَ قُدِّمَ عَلَى التَّعْرِيفِ لِأَنَّ²¹⁴ لَتَعَدُّرِ الْجَمْعِ بَيْنَ الْحَقَائِقِ الْمُخْتَلِفَةِ فِي تَعْرِيفِ وَاحِدٍ كَمَا سَبَقَ إِلَى بَعْضِ الْأَوْهَامِ لِأَنَّ اسْتِثْمَالَ التَّحْدِيدِ

78/ظ15

198 د: موادها.
199 عَيْدُ الْقَاهِرِ الْجُرْجَانِي، دَلَائِلُ الْإِعْجَازِ، 44، 45. [فصح] رَجُلٌ فَصِيْحٌ وَكَلَامٌ فَصِيْحٌ، أَي بَلِيغٌ. وَلِسَانٌ فَصِيْحٌ، أَي طَلُوقٌ. وَيُقَالُ: كُلُّ نَاطِقٍ فَصِيْحٌ، وَمَا لَا يَنْطِقُ فَهُوَ أَعْمَجٌ. وَفُصِحَ الْعَجْمِيُّ بِالضَّمِّ فَصَاحَةً: جَادَتْ لُغَتُهُ حَتَّى لَا يَلْحَنَ. وَتَفَصَّحَ فِي كَلَامِهِ وَتَفَاصَّحَ: تَكَلَّفَ الْفَصَاحَةَ. انظُر: الْجَوْهَرِيُّ، الصِّحَاحُ، " فَصْح "، 391/1 و 392.

200 د: " عِنْد " بِدُونِ هَاءٍ.

201 عَيْدُ الْقَاهِرِ الْجُرْجَانِي، دَلَائِلُ الْإِعْجَازِ، 44، 45.

202 فِي ك وَ د كَلِمَةٌ (يُقَالُ) زَانِدَةٌ؛ أَظُنُّ أَنَّ هَذِهِ الزِّيَادَةَ خَطَأٌ؛ صَحَّحْنَا حَسَبَ السِّيَاقِ. الْمُسْتَسْتَخ.

203 د - فَيَحْتَمَلُ.

204 ك - عَلَى؛ أَثْبَتْنَاهَا كَمَا فِي د.

205 أَبُو مُحَمَّدٍ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدِ الْخَفَاجِيِّ، سِرُّ الْفَصَاحَةِ (بِدُونِ مَكَانٍ: 1402 / 1982)، 63.

206 لِلْمَزِيدِ عَلَى هَذَا انظُر: مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ جَلَالِ الدِّينِ الْقُرُونِيِّ، الْإِيضَاحُ فِي عُلُومِ الْبَلَاغَةِ، مَج. مُحَمَّدُ عَبْدِ الْمَنَعِمِ خَفَاجِي، 3 مَج. (بَيْرُوت: دَارُ جَيْلِ، ط. 3، د. ت.)، 19/1 (المقدمة).

207 د: و.

208 د: لِإِلْزَامِهِ

209 الْجَوْهَرِيُّ، الصِّحَاحُ، " بَلْغ "، 1316/4، " فَصْح "، 391/1.

210 ضِيَاءُ الدِّينِ نَصْرُ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدِ ابْنِ الْأَثِيرِ، الْمَثَلُ السَّائِرُ فِي أَدَبِ الْكُتَّابِ وَالشَّاعِرِ، مَج. أَحْمَدُ الْحَوْفِيُّ-بِدْوِي طَبَانَةَ (قَاهِرَةُ: د. ت.)، 94/1.

211 وَفِي ك وَ د: عَلَى مَا سَتَقَفُ عَلَيْهِ فَقَطُّ؛ وَهَذَا خَطَأٌ حَسَبَ السِّيَاقِ؛ صَحَّحْنَاهُ.

212 د: فَقَطُّ

213 جَمَالُ الدِّينِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ يُوسُفَ ابْنِ هِشَامٍ، مُعْنَى اللَّيْبِ عَنِ كُتُبِ الْأَعْرَابِ، مَج. مَازِنُ الْأَمْبَارِكِ - مُحَمَّدُ عَلِي حَمْدُ اللَّهِ (دَمَشَقُ: ط. 6، 1985)،

232. وَهُوَ نَحْوِي، مَشَارِكٌ فِي الْمَعَانِي وَالْبَيَانِ وَالْعُرُوضِ وَالْفَقْهِ وَغَيْرِهَا. تَوَفِّي سَنَةَ 761 / 1360. مِنْ تَصَانِيفِهِ: الْإِعْرَابُ عَنِ الْقَوَاعِدِ الْإِعْرَابِ، الْأَلْغَازُ، شُدُورُ الذَّهَبِ فِي مَعْرِفَةِ كَلَامِ الْعَرَبِ، شَرْحُ قَطْرِ النَّدَى وَ بَلِّ الصَّدَى، مُعْنَى اللَّيْبِ عَنِ كُتُبِ الْأَعْرَابِ. انظُر: ابْنُ حَجْرٍ، الذَّرْرُ الْكَامِنَةُ، 2 / 308-310؛ ابْنُ الْعَمَادِ، الشُّذْرَاتُ، 8 / 329؛ بَرُوجُ الْكَلَامِ، GAL، 2 / 23-25.

214 ك + لَا؛ صَحَّحْنَا كَمَا فِي د.

على 215 " أو " التوزيعية²¹⁶ غير مستنكر. قال بعض المحققين: إن " أو " في الحدود التي ذكرت فيها ليس للتزديد بل للتقسيم أي أيًا كان من الفسامين المذكورين في هذا الحد فهو من المحدود.

78/20ظ

فالفصاحة اللفظية في المفرد إعمال الفصاحة في الظرف المذكور / لا يمنعه عدم كونها بالمعنى المصدرية إذ يكفي في ذلك تضمُّنها معنى الكون والحصول كما قيل في إعمال البناء والحديث والقصّة في الظرف؛ فالظرف المذكور لغة صفة للفصاحة؛ لأنَّ المقصود تعريف الفصاحة الكائنة في المفرد لا تعريفها حال كونها في المفرد وإن كان المال وحاداً.

[الفصاحة والصحة]

واعلم أنَّ الفصاحة وراء الصحة؛ فاللفظ مفرداً كان أو مركباً إنما يكون فصيحاً بعد أن يكون صحيحاً من جهة اللغة والصرف؛ ولذلك / لم يذكر في حدها شرائط الصحة. فمن وهم أن²¹⁷ صاحب المفتاح اختار بقيد العربية²¹⁸ في حد الفصاحة عن الغلط فقد وهم.

78/25ظ

كونه أجري إنما قال: " أجري " لأن أصل الجريان شرط الصحة. وقد عرفت آنفاً أنَّ الفصاحة وراء ذلك. فلا يذكر شرطها في حد الفصاحة. والمراد كونه جرياً جرياً تاماً لا أن يكون هناك كلمة أخرى بمعناها هي أقل منها جرياً على قوانين اللغة يعني قانون متن اللغة وقانون الاشتقاق وقانون الصرف. ومن قصره على الأخير²¹⁹ فقد قصر.

فإن قلت: معنى القانون في الأخيرين ظاهر؛²²⁰ وأما²²¹ في الأول فلا؛ إذ لا دخل للقياس في متن اللغة.

قلت: نعم لا قياس فيه / لكنه لا يخلو عن قواعد كلية والقانون بمعنى القاعدة الكلية أعم من القياس. منها أن لا يكون الكلمة²²³ مهجورة الاستعمال كما ذكره الجوهري في ودع²²⁴ و زهي و نبح²²⁵ حيث قال: أصل ودع²²⁶ ودع يدع أميت ماضيه. ولا يقال: ودعه وإنما يقال: تركه ولا وادع ولكن تارك؛ وربما جاء في ضرورة الشعر ودعه فهو مؤدوع على أصله.²²⁷ وقال في موضع / آخر: " وللعرب أحرف لا يتكلمون بها²²⁸ إلا على سبيل المفعول به وإن كان بمعنى الفاعل مثل قولهم: زهي الرجل وعني بالأمر وتجت الشاة والناقة وأشباهها. وقلت لأعرابي من بني سليم: ما معنى زهي الرجل؟ [أجاب الأعرابي:] أعجب بنفسه؛ فقلت: أتقول: زها، إذا افتخر؟ قال: أما نحن فلا²³⁰ نتكلم به،" انتهى.²³¹

79/5ظ

[الاستعمال والوضع]

215 د - على.
216 د: التسوية
217 د - أن.
218 د: العربية
219 د - على الأخير.
220 د: فظاهر
221 د: أمّا، بدون واو.
222 د: فُناً
223 د: كلمة
224 ك: ودعي؛ صححنا كما في د.
225 د: نبح.
226 ك - دغ.
227 وفي الصحاح: وقولهم: دغ ذا أي اتركه. وأصله ودع يدع، وقد أميتت ماضيه، ولا يقال: ودعه وإنما يقال: تركه، ولا وادع ولكن تارك. وربما جاء في ضرورة الشعر: ودعه فهو مؤدوع على أصله. الجوهري، الصحاح، " ودع "، 1296/3
228 وفي الأصل و د: " بذلك"، صححناه كما في الصحاح. الجوهري، الصحاح، " زها "، 2370/6
229 وفي الأصل: " أتقول"، و د: " أيقول " صححناه كما في الصحاح. الجوهري، الصحاح، 2370/6
230 ك: "لا" بدون الفاء وفي د: لا توجد " لا ". الجوهري، الصحاح، 2370/6
231 الجوهري، الصحاح، 2370/6

وَذَلِكَ أَنَّ الِاسْتِعْمَالَ أَمْرٌ وَرَاءَ الْوَضْعِ وَقَدْ يَغْتَرِي عَنْهُ مَا يُخْرِجُ اللَّفْظَ الْمَوْضُوعَ عَنْ مُوجِبِ وَضْعِهِ كَتَخْصِيصِ
 10/79 الأَوَّلِ بِالِإِشْرَافِ مِنْ / ذَوِي الْعُقُولِ فَلَا يُضَافُ إِلَى الْبُلْدَانِ وَلَا إِلَى الْحُرُوفِ وَلَا إِلَى مَنْ لَا خَطَرَ²³² لَهُ مَعَ أَنَّ مُوجِبَ وَضْعِهِ
 الْعُمُومُ بِهَا؛ لِأَنَّ أَصْلَهُ الْأَهْلُ وَلَيْسَ فِيهِ ذَلِكَ التَّخْصِيصُ.

وَاعْلَمْ أَنَّ الْمُخَالَفَةَ لِقَائِنٍ مِنْ قَوَائِنِ اللَّعَّةِ إِنَّمَا يُخْلُ بِالْفَصَاحَةِ إِذَا لَمْ تَكُنْ بِسَبَبٍ²³³ وَأَمَّا إِذَا كَانَتْ بِسَبَبٍ مِثْلَ
 15/79 الْمُحَافَظَةِ عَلَى الْمُوَازَنَةِ كَمَا فِي قَوْلِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: ارْجِعْنَ مَأْزُورَاتٍ غَيْرَ مَأْجُورَاتٍ²³⁴ وَمُوجِبِ الْقِيَاسِ أَنْ يُقَالَ:
 مَأْزُورَاتٍ. وَإِنَّمَا عَدِلَ عَنْهُ لِمُوَازَنَةِ " مَأْجُورَاتٍ ". / وَقَوْلِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: وَمِنْ كُلِّ عَيْنٍ لَأَمَّةٌ²³⁵ وَ²³⁶ مُوجِبِ الْقِيَاسِ مُلَمَّةٌ؛
 وَالْعُدُولُ عَنْهُ لِمُحَافَظَةِ الْمُوَازَنَةِ مَعَ قَوْلِهِ " هَامَةٌ " فَلَا تُخْلُ²³⁷ بِهَا. وَإِذَا تَقَرَّرَ هَذَا فَتَحُوْا فَكَّ الْإِدْعَامِ فِي الْأَجْلَلِ فِي²³⁸ قَوْلِهِ:

الْحَمْدُ لِلَّهِ الْعَلِيِّ الْأَجْلَلِ²³⁹

لَا يُخْلُ بِ²⁴⁰ أَلْفَصَاحَةٍ وَإِنْ كَانَ مُخَالَفًا لِلْقِيَاسِ لِأَنَّهُ كَانَ مُحَافَظَةً عَلَى مِيزَانِ التَّيْغَرِ وَالْمُخَالَفَةُ لَهُ لِمُحَافَظَةِ الْمُوَازَنَةِ؛
 وَهِيَ لَيْسَتْ مِنْ ضَرُورِيَّاتِ الْكَلَامِ الْمُنْتَوِرِ إِذَا لَمْ يَكُنْ²⁴¹ مَحْدُورًا مُخْلًا بِالْفَصَاحَةِ؛ فَلِأَنَّ لَا يَكُونُ الْمُخَالَفَةُ لَهُ لِمُحَافَظَةِ الْوَزْنِ
 20/79 / وَهُوَ مِنْ ضَرُورِيَّاتِ الْكَلَامِ الْمُنْتَظَمِ مُخْلًا بِطَرِيقِ الْأُولَى.

[تَتَأَفَّرُ الْحُرُوفُ]

خَالِيًا عَنْ تَتَأَفَّرِ الْحُرُوفِ الْمَفْضِي إِلَى أَنْ يَثْقُلَ²⁴² فِي اللَّفْظِ عَلَى اللَّسَانِ وَيَعْسَرَ النُّطْقُ بِهِ مُتَأَهِيًا كَانَ فِيهِ أَوْ لَا.
 فَقَوْلُهُ نَحْوُ: الْخَفْعُ مِثَالٌ لِلأَوَّلِ وَقَوْلُهُ: وَالْمُسْتَشْرَرُ مِثَالٌ لِلثَّانِي. وَإِنَّمَا لَمْ يَقُلْ: وَالْمُسْتَشْرَرَاتُ رَدًّا لَوْ هُمْ مِنْ زَعَمِ أَنْ
 كَرَاهَتَهَا لِطَوْلِهَا مُنْفَرِدًا أَوْ مُجْتَمِعًا مَعَ مَا فِي الْأَصْلِ مِنَ الثَّقَلِ وَالضَّابِطُ هَهُنَا مَا ذُكِرَ فِي الْمَثَلِ السَّائِرِ²⁴³ وَهُوَ أَنَّ كُلَّ مَا يَعْدُهُ
 25/79 الذُّوقُ الصَّحِيحُ وَالسَّلِيمُ / تَقْبِيلاً مُتَعَبِّرَ النُّطْقِ بِهِ فَهُوَ مُتَنَافِرٌ سَوَاءً كَانَ مِنْ قُرْبِ الْمَخَارِجِ أَوْ بُعْدَهَا أَوْ غَيْرِ ذَلِكَ.

وَالنَّوْغَرُ وَهُوَ أَنْ يَكُونَ اللَّفْظُ تَقْبِيلاً عَلَى السَّمْعِ كَرِيهًا عَلَى الذُّوقِ.²⁴⁴ وَقَدْ عَبَّرَ عَنْهُ صَاحِبُ الْمِفْتَاحِ بِالنِّشَاعَةِ مِثْلَ
 اِطْلَحْمٍ وَإِرْجَاعِهِ إِلَى الْغَرَابَةِ²⁴⁵ تَعَسُّفٌ بَارِدٌ وَتَكَلُّفٌ شَارِدٌ عَلَى أَنَّ الْغَرَابَةَ نَفْسَهَا لَيْسَتْ مِنَ الْأَسْبَابِ الْمُخْلَةِ بِالْفَصَاحَةِ. أَلَا

²³² ك: خَطُ بَدُونِ "رَاء"، صَحَّحْنَاهُ كَمَا فِي "د".

²³³ د: سَبَبٌ

²³⁴ ابن الأثير، النهاية، 5/ 179؛ الجوهري، الصحاح، " أزر "، 581/2.

²³⁵ للحدِيثِ انظر: ابن الأثير، النهاية، 4/ 272.

²³⁶ د - و.

²³⁷ د: " يخل "

²³⁸ د: " في " ساقطة.

²³⁹ الشعر لأبي التَّجَمِ العجلى. وتمامه ألواهب الفضل الكريم المجزل. انظر: عبد القادر بن عمر البغدادي، خزانة الأدب ولب لباب لسان العرب، مح. عبد السلام محمد هارون، (قاهرة: مكتبة الخانجي، 1986/1406)، 390/2؛ القزويني، الإيضاح، 3/1؛ التفتازاني، مختصر المعاني، 15؛ محمد زهني أفندي، القول الجيد، 32.

²⁴⁰ ك - ب.

²⁴¹ ك: تكن؛ صحَّحْنَا كَمَا فِي د.

²⁴² د: الثَّقَلُ

²⁴³ ابن الأثير، المثل السائر، 1/ 90-95.

²⁴⁴ الوغرة: شدة توقد الحر. ومنه قيل: في صدره عليّ وغرّ بالتسكين، أي ضغنٌ وعبادةٌ وتوقدٌ من الغيظ. والمصدر بالتحريك، تقول: وغر صدره عليّ يوغرُ وغرأ: فهو واغر الصدر عليّ. وقد أوغرَّت صدره على فلان، أي أحميته من الغيظ. انظر: الجوهري، الصحاح، " وغر "، 846/2.

²⁴⁵ د: العرأ

يُرَى²⁴⁶ أَنْ بَشَّارًا²⁴⁷ أَكْثَرَ فِي رَأْيَيْتِهِ الْمَشْهُورَةَ مِنَ الْعَرِيبِ. وَلَمْ يُقَلِّ أَحَدٌ: إِنَّ ذَلِكَ أَخْلَ بِفَصَاحَتِهَا. وَكَذَا كَوْنُ الْكَلَامِ وَحْشِيًّا لَيْسَ مِنْهَا كَيْفَ. وَقَالَ الْبَشَّارُ فِي جَوَابِ خَلْفٍ²⁴⁸ الْأَحْمَرِ: إِنَّمَا قُلْتُهَا يَعْني الْقَصِيدَةَ الْمَذْكُورَةَ أَعْرَابِيَّةً وَحْشِيَّةً فَقُلْتُ:

..... إِنَّ ذَاكَ النَّجَاحَ فِي النَّبْكِيرِ²⁴⁹

كَمَا يَقُولُ الْأَعْرَابُ الْبَدَوِيُّونَ. وَلَوْ قُلْتُ هَكَذَا: فَالنَّجَاحُ فِي النَّبْكِيرِ كَانَ هَذَا مِنْ كَلَامِ الْمُؤَلِّدِينَ. وَقَبْلَهُ خَلْفٌ وَقَبْلَهُ بَيْنٌ يَدَيَّ أَبِي عَمْرٍو بن²⁵⁰ الْعَلَا. فَصَاحِبُ الْمَفْتَاحِ²⁵¹ أَصَابَ فِي عَدَمِ عَدَةِ الْغَرَابَةِ الْوَحْشِيَّةِ²⁵² مِنَ الْأَسْبَابِ الْمُخَلَّةِ بِالْفَصَاحَةِ وَتَبِعَهُ الْمُصَنِّفُ. وَصَاحِبُ الْإِبْصَاحِ لَمْ يُصَبِّ فِي مُخَالَفَتِهِ لَهُ فِيهِ.²⁵³ وَأَمَّا نَحْوُ " الْمُسْرَج " فِي قَوْلِ الْعَجَّاجِ:

وَمُقَلَّةٌ وَحَاجِبًا مُرَجَّجًا وَفَاجِمًا وَمَرْسِنًا مُسْرَجًا²⁵⁴

/ فَالْخَلْلُ فِيهِ سَبَبُ الْخَفَاءِ فِي وَجْهِ دَلَالَتِهِ عَلَى الْمَعْنَى الْمُرَادِ حَتَّى اسْتَنْبَهَ عَلَى مِثْلِ الْأَصْمَعِيِّ²⁵⁵ فَمَرْجِعُهُ²⁵⁶ إِلَى الْخَلْلِ مِنْ جِهَةِ الْفَصَاحَةِ الْمَعْنَوِيَّةِ قَوْلُهُ: مُرَجَّجًا أَي مَدْقَقًا مُقَوَّسًا؛ فَإِنَّ الرَّجَجَ دَقَّةُ الْحَاجِبِ²⁵⁷ وَاسْتِقْوَأْسُهُ نَصٌّ عَلَيْهِ فِي الْأَسَاسِ²⁵⁸ وَيَسْهُدُ لَهُ قَوْلُ حَسَّانَ بن ثَابِتٍ²⁵⁹ فِي مَدْحِ حَضْرَةِ رَسُولِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ:

بِعَيْنَيْنِ دَعَجَاوَيْنِ مِنْ تَحْتِ حَاجِبٍ أَرْجَ كَمَشْقِ النَّوْنِ مِنْ حَطِّ كَاتِبٍ²⁶⁰

فَمَا فِي الصَّحَاحِ²⁶¹ مِنْ ذِكْرِ الطُّوْلِ بَدَلِ اسْتِقْوَأْسِ لَيْسَ / بِصَحِيحٍ فِي شَرْحِ قَصِيدَةِ كَعْبِ بن زُهَيْرٍ²⁶² فِي مَدْحِ حَضْرَةِ²⁶³ رَسُولِ اللَّهِ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ²⁶⁴ وَالسَّلَامُ لَمْ يُسْمَعْ وَصَفُ الْأَنْفِ بِالْمُسْرَجِ قَبْلَ الْعَجَّاجِ. وَاخْتَلَفَ أَهْلُ اللُّغَةِ فِي مَعْنَاهُ

79/ظ1

79/ظ5

79/ظ10

²⁴⁶ د: تَرَى
²⁴⁷ بَشَّارٌ هُوَ بَشَّارُ بن بَرْدِ أَبُو مَعَاذِ الْبَصْرِيِّ. نَزَلَ بَغْدَادَ وَمَدَحَ الْكِبْرَاءَ. وَهُوَ مِنْ مَوَالِي بَنِي عَقِيلٍ. انظُر: فِي دِيْوَانِهِ، 3/ 203؛ الْإِسْفَهَانِي، الْآغَانِي، 185/3؛ عَبْدِ الْقَاهِرِ الْجُرْجَانِي، دَلَالَةُ الْإِعْجَازِ، 1/ 179؛ الذَّهَبِيُّ، سِيرَ أَعْلَامِ النُّبَلَاءِ، 7/ 24.

²⁴⁸ د - خَلْفٌ
²⁴⁹ وَتَمَامُ الْبَيْتِ: بَكَرًا صَاحِبِي قِيلَ الْهَجِيرِ إِنَّ ذَاكَ النَّجَاحَ فِي النَّبْكِيرِ. الْهَجِيرُ فِي الْبَيْتِ: مِنَ الزُّوَالِ إِلَى الْعَصْرِ أَوْ شِدَّةُ الْحَرِّ. عَبْدِ الْقَاهِرِ الْجُرْجَانِي، دَلَالَةُ الْإِعْجَازِ، 1/ 179.

²⁵⁰ ك - ابْنِ
²⁵¹ السُّكَّاجِي، الْمَفْتَاحُ، 421-30
²⁵² د: وَالْوَحْشِيَّةُ
²⁵³ الْفَرُوزِي، الْإِبْصَاحُ، 7.

²⁵⁴ أَبُو شُعْبَةَ عَبْدِ اللَّهِ بن رُغْبَةَ بن لُبَيْدِ الْعَجَّاجِ، دِيْوَانِ الْعَجَّاجِ، رَوَايَةُ عَبْدِ الْمَلِكِ بن قُرَيْبِ الْأَصْمَعِيِّ وَشَرَحَهُ، مَح. عَبْدِ الْحَفِيظِ السُّطْلِي (دِمَشْقُ: 1972)، 2/ 34. انظُرْ أَيْضًا: الْإِبْصَاحُ، 1/ 24؛ مَسْعُودِ بن عَمْرِو التَّنَازَانِي، مَخْتَصَرُ الْمَعَانِي، 1307، 15؛ مُحَمَّدُ زُهَيْرِي أَفندي، الْقَوْلُ الْجَبِيدُ فِي شَرْحِ آيَاتِ التَّلْخِيصِ وَشَرَحِيهِ وَحَاشِيَةِ السَّيِّدِ (قَزَّان: 1897)، 27/ 23.

²⁵⁵ الْأَصْمَعِيُّ، هُوَ أَبُو سَعِيدِ عَبْدِ الْمَلِكِ بن قُرَيْبِ بن عَلِي الْبَاهِلِي. رَوَايَةُ الْعَرَبِ وَأَحَدُ أئِمَّةِ الْعِلْمِ بِاللُّغَةِ وَالشَّعْرِ وَالْبِلْدَانِ. نَسَبَ إِلَى جَدِّهِ أَصْمَعٍ. وَلِدَ وَتَوَقَّفَ فِي الْبَصْرَةِ. كَانَ كَثِيرَ التَّطَوُّفِ فِي الْبُؤَادِي يَقْتَسِبُ عِلْمَهَا وَيَتَلَقَّى أَخْبَارَهَا. مِنْ آثَارِهِ: الْإِبِلُ، الْأَضْدَادُ، خَلْقُ الْإِنْسَانِ. انظُر: الْقَفْطِي، إِبْنِيهِ الزُّوَالِ، 2/ 197؛ السُّبُوْطِي، بَغِيَّةُ الْأَوْعَاتِ، 2/ 112 و 113؛ عَمْرُ فَرْوْخُ، تَارِيخُ الْأَدَبِ، 2/ 205.

²⁵⁶ د: مَرَجَعُهُ، بِدُونِ ف.
²⁵⁷ د: الرَّجَجُ وَقَتُّ الْحَاجِبَةِ
²⁵⁸ لِلْمَزِيدِ عَلَى كَلِمَةِ " زَجَجَ " رَاجِعٌ: الزَّمَخْشَرِيُّ، الْأَسَاسُ، 1/ 409.

²⁵⁹ حَسَّانُ بن ثَابِتٍ هُوَ وَاحِدٌ مِنْ أَصْحَابِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَكَانَ يَنْشُدُ الْأَشْعَارَ لِلدِّفَاعِ عَنْهُ. عَاشَ سِتِّينَ سَنَةً فِي الْجَاهِلِيَّةِ وَسِتِّينَ سَنَةً فِي الْإِسْلَامِ. تَوَفَّى فِي الْمَدِينَةِ (54هـ / 674 م). انظُر: أَبُو عَمْرِو يَوْسُفُ بن عَبْدِ اللَّهِ بن مُحَمَّدِ بن عَبْدِ الْبَرِّ، اسْتِيعَابُ فِي مَعْرِفَةِ الْأَصْحَابِ، مَح. عَلِي مُحَمَّدِ الْبَجَاوِي (بَيْرُوت: 1992/1412)، 1/ 341.

²⁶⁰ انظُر: أَبُو عَبْدِ اللَّهِ مُحَمَّدُ بن أَحْمَدَ بن عَرَفَةَ، حَاشِيَةُ الدَّسُوقِيِّ عَلَى مَخْتَصَرِ الْمَعَانِي (إِسْطَانْبُول: 1301)، 1/ 161. بَحِثْتَ عَنْ هَذَا الْبَيْتِ وَلَكِنْ لَمْ أَجِدْهُ فِي الذُّوَابِينِ. (الْمُسْتَنْسَخُ).

²⁶¹ وَالْمَعْلُومَاتُ الَّتِي تَوْجَدُ فِي الصَّحَاحِ هَكَذَا: السَّرْجُ مَعْرُوفٌ. وَقَدْ أَسْرَجْتُ الذَّابَةَ. قَالَ الْأَصْمَعِيُّ: السَّرْجِيَّاتُ: سَيُوفٌ مَنْسُوبَةٌ إِلَى قَيْنٍ. يُقَالُ لَهُ: سَرَجٌ. وَسَبَّهَ الْعَجَّاجُ بِهَا حُسْنَ الْأَنْفِ فِي الذِّقَّةِ وَالْإِسْتِوَاءِ، فَقَالَ: وَجِبَّهَةً وَحَاجِبًا مُرَجَّجًا وَفَاجِمًا وَمَرْسِنًا مُسْرَجًا. السَّرَاجُ مَعْرُوفٌ. وَتُسَمَّى السَّمْسُ سِرَاجًا. وَالْمُسْرَجَةُ بِالْفَتْحِ: الَّتِي فِيهَا الْفَتِيلَةُ وَالذُّهْنُ. وَالسَّرْجُوجَةُ الطَّبِيعَةُ وَالطَّرِيفَةُ. قَالَ الْأَصْمَعِيُّ: إِذَا اسْتَوَتْ أَخْلَاقُ النَّاسِ قِيلَ: هُمْ عَلَى سَرْجُوجَةٍ وَاحِدَةً. الْجَوْهَرِيُّ، الصَّحَاحُ، " سَرَج "، 1/ 322.

عَلَى ثَلَاثَةِ أَقْوَالٍ؛ أَحَدُهَا أَنَّهُ كَالسِّرَاجِ فِي الْبَرِيقِ؛ وَالثَّانِي أَنَّهُ مُحَسَّنٌ مِنْ قَوْلِهِمْ: سَرَّجَ اللَّهُ وَجْهَهُ أَيَّ حَسَنَةً وَلَمْ يَذْكُرْ صَاحِبُ الْمُحْكَمِ²⁶⁵ سِوَاهُ وَالثَّلَاثُ أَنَّهُ كَالسَّيْفِ السَّرِيحِيِّ فِي الدِّقَّةِ وَالِاسْتِوَاءِ وَهُوَ مَنْسُوبٌ إِلَى قَيْنٍ يُقَالُ: سَرِيحٌ. وَلَمْ يَذْكُرِ النَّبْرِي²⁶⁶ مِنْ غَيْرِ²⁶⁷ هَذَا الْقَوْلَ وَقَالَ: قَالَ / الْأَصْمَعِيُّ: مَا كُنْتُ أَعْرِفُ الْمُسَرَّجَ وَلَمْ أَسْمَعْهُ إِلَّا فِي بَيْتِ الْعَجَّاجِ فَسَأَلْتُهُ أَعْرَابِيًّا فَقَالَ: أَتَعْرِفُ السَّرِيحِيَّاتِ يَغْنِي السُّيُوفَ فَقُلْتُ: نَعَمْ؛ فَقَالَ: ذَلِكَ أَرَادَ.²⁶⁸ ثُمَّ قَالَ ابْنُ هِشَامٍ:²⁶⁹ وَأَرْجَحُ الْأَقْوَالَ مِنْ حَيْثُ الصِّنَاعَةُ الثَّانِي لِأَنَّ صِيغَةَ الْمَفْعُولِ لَا تُسْتَقْبَلُ مِنَ الْأَعْيَانِ كَالسِّرَاجِ. وَشَدَّ قَوْلُهُمْ: مُدْرَهَمٌ وَلَا مِنْ أَسْمَاءِ النِّسْبَةِ كَالسَّرِيحِيِّ وَإِنَّمَا يُسْتَقْبَلُ مِنَ الْفِعْلِ. وَأَرْجَحُهَا مِنْ حَيْثُ الْمَعْنَى الْأَخِيرُ لِأَنَّهُ تَفْسِيرٌ بِأَمْرٍ يَخْصُ الْأَنْفَ. انْتَهَى. وَعِنْدِي الْمَرْجَحُ الْآخِرُ لِلْمَعْنَى. وَهُوَ أَنَّ فِيهِ / تَدَارُكَ لِلشَّيْنِ الْمُتَوَهَّمِ مِنْ لَفْظِ الْمَرْسِينِ؛ فَإِنَّهُ بِإِعْتِبَارِ أَصْلِ مَعْنَاهُ يُنْبِئُ عَنِ الْعَطُوسَةِ²⁷⁰ فِي الْأَنْفِ وَبِالتَّشْبِيهِ بِالسَّيْفِ فِي الدِّقَّةِ وَالِاسْتِوَاءِ يَزُولُ هَذَا الْإِحْتِمَالُ وَالتَّوَلُّدُ أَيُّ لَا يَكُونُ مُوَلَّدًا²⁷¹ بَلْ يَكُونُ عَرَبِيًّا أُصْلِيًّا كَانَ أَوْ مُعَرَّبًا؛ فَإِنَّ الْأَعْجَمِيَّ بَعْدَ²⁷² التَّعْرِيْبِ يَكُونُ عَرَبِيًّا. قَالَ الْإِمَامُ النَّبِضَاوِيُّ فِي تَفْسِيرِ الْقِسْطَاسِ: رُومِيٌّ مُعَرَّبٌ.²⁷³

15/ظ79

20/ظ79

وَفِي الْمُرْكَبِ كَوْنُهَا جَارِيًّا²⁷⁴ عَلَى قَوَائِنِ النَّحْوِ أَيُّ لَا يَكُونُ عَلَى خِلَافِ الْمَشْهُورِ وَمَا ذَهَبَ إِلَيْهِ الْجُمْهُورُ.

اخْتَرَزَ / عَنْ مِثْلِ الْإِضْمَارِ قَبْلَ الذِّكْرِ لَفْظًا وَ مَعْنَى وَ²⁷⁵ حُكْمًا نَحْوَ ضَرْبِ غُلَامُهُ زَيْدًا وَقَوْلِهِ: وَمَعْنَى، لِلاخْتِرَازِ عَنْ مِثْلِ: ضَرْبِ غُلَامِهِ زَيْدٌ؛ فَإِنَّ زَيْدًا فِيهِ مُقَدَّمٌ فِي الْمَعْنَى، وَقَوْلِهِ: حُكْمًا، لِلاخْتِرَازِ عَمَّا أُضْمِرَ لِاشْتِهَارِهِ؛²⁷⁶ فَإِنَّهُ مَذْكُورٌ حُكْمًا. قَالُوا فِي تَفْسِيرِ قَوْلِهِ تَعَالَى: وَلَيَقُولُوا دَارَسْتَ²⁷⁷ أَيُّ دَارَسْتَ الْيَهُودَ مُحَمَّدٌ عَلَيْهِ السَّلَامُ. وَجَارَ إِضْمَارُ "هُمَّ" بِلا ذِكْرِ. إِلَى هُنَا انْتَهَتْ نُسخةُ الْمُصَنَّفِ الشَّهِيرِ بَابِنِ كَمَالِ بَاشَا بَيْنِ الْأَنَامِ.²⁷⁸

25/ظ79

²⁶² كَعْبُ بْنُ زُهَيْرٍ بْنُ أَبِي سَلْمَى الْأَمَازِنِيِّ. لَهُ دِيْوَانٌ شَعْرٌ. كَانَ مَشْهُورًا فِي الْأَجَاهِلِيَّةِ. عِنْدَمَا ظَهَرَ الْإِسْلَامُ هَجَا النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَقَامَ يَشْتَبِهُ بِنِسَاءِ الْمُسْلِمِينَ فَهَدَرَ النَّبِيَّ دَمَهُ فَجَاءَ كَعْبُ النَّبِيِّ صَلَعَمٌ. مُسْتَأْمِنًا وَقَدْ أَسْلَمَ وَأَنْشَدَهُ لِامِيَّتِهِ الْمَشْهُورَةَ الَّتِي مَطَّلَعَهَا: بَانَتْ سَعَادٌ... فَعَفَى عَنْهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَخَلَعَ عَلَيْهِ بَرْدَتَهُ. لِلْمُزِيدِ رَاجِعٌ: ابْنُ عَبْدِ الْبَرِّ، الْاسْتِيعَابُ، 1992، 3/ 1313 (2191).

²⁶³ د - حضرة.

²⁶⁴ د - الصلاة.

²⁶⁵ أَبُو الْحَسَنِ عَلِيُّ بْنُ إِسْمَاعِيلَ ابْنِ سَيِّدَةَ، الْمُحْكَمُ وَالْمُحِيطُ الْأَعْظَمُ، مَح. عَبْدِ الْحَمِيدِ هِنْدَاوِيِّ (بَيْرُوت: دَارُ الْكُتُبِ الْعِلْمِيَّةِ، 2000/1421)، 270/7. وَابْنُ سَيِّدَةَ كَانَ إِمَامًا فِي اللُّغَةِ وَادَابِهَا. تُوَفِّيَ سَنَةَ 458 هـ/ 1066 م. اشْتَغَلَ بِنِظْمِ الشَّعْرِ مَدَّةً وَصَنَفَ الْمَخْصَصَ وَالْمُحْكَمَ وَالْمُحِيطَ الْأَعْظَمَ وَ " شَرَحَ مَا أَشْكَلَ مِنْ شَعْرِ الْمُتَنَبِّيِّ وَالْأَنْبِيَاءِ فِي شَرْحِ حِمَاةِ أَبِي تَمَامٍ وَغَيْرِ ذَلِكَ.

²⁶⁶ النَّبْرِي²⁶⁶،

²⁶⁷ د - غير.

²⁶⁸ الْأَنْفُ دَقِيقٌ كَالسَّيْفِ السَّرِيحِيِّ. وَهُوَ مَنْسُوبٌ إِلَى قَيْنٍ يُسَمَّى سَرِيحِيًّا. الْأَصْمَعِيُّ.

²⁶⁹ ابْنُ هِشَامٍ

²⁷⁰ [عَطَسَ] الْعَطَاسُ مِنَ الْعَطْسَةِ. وَقَدْ عَطَسَ بِالْفَتْحِ يَعْطِطُ وَيَعْطِطُ. وَرَبِمَا قَالُوا: عَطَسَ الصَّبِيحُ، إِذَا انْفَلَقَ. وَظَبِي عَاطِسٌ، وَهُوَ الَّذِي يَسْتَقْبَلُكَ مِنْ أَمَامِكَ. وَالْمَعْطِطُ، مِثَالُ الْمَجْلِسِ: الْأَنْفُ. الْجَوْهَرِيُّ، الصَّحَاحُ، " عَطَسَ "، 3/ 950.

²⁷¹ عَرَبِيَّةٌ مُوَلَّدَةٌ، وَإِذَا كَانَ عَرَبِيًّا غَيْرَ مُحَضٍّ. الْجَوْهَرِيُّ، الصَّحَاحُ، " وَلَدٌ "، 2/ 554.

²⁷² د + بِهَذَا.

²⁷³ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرِ بْنِ مُحَمَّدِ النَّبِضَاوِيِّ، أَنْوَارُ التَّنْزِيلِ وَأَسْرَارُ التَّأْوِيلِ، النَّشْرُ، عَبْدِ الْقَادِرِ عَرَفَاتِ وَالْأَعَشَى حَسُونَةَ، (بَيْرُوت: 1996)، 3/ 25؛ إِسْرَاءُ، 17/ 35.

²⁷⁴ فِي كِ " الْجَرِي " صَحَّحْنَا كَمَا فِي د.

²⁷⁵ د: أَوْ

²⁷⁶ د: لِإِشْهَادِهِ

²⁷⁷ سُورَةُ الْأَنْعَامِ، 6/ 105؛

²⁷⁸ د: انْتَهَى شَرْحُ الْمُصَنَّفِ.

المراجع والمصادر:

- ابن الأثير، ضياء الدين نصر الله بن محمد. المثل السائر في أدب الكاتب والشاعر. مح. أحمد الحوفي - بدوي طبانة. 4 مج. القاهرة: دت.
- ابن الأثير، مجد الدين المبارك بن محمد. النهاية في غريب الحديث والأثر. مح. محمود محمد الطناحي. 5 مج. القاهرة: 1963/1383.
- أبو الأسود الدؤلي، ظالم بن عمرو بن سفيان. ديوان أبي الأسود الدؤلي: صنعة أبي سعيد الحسن السكري. مح. محمد حسن آل ياسين. بيروت: دار ومكتبة الهلال، ط. 2، 1998/1418.
- البخاري، محمد بن إسماعيل بن إبراهيم. الجامع الصحيح. مح. محمد زهير بن ناصر. 9 مج. القاهرة: دار طوق النجاة، 2001/1422.
- البغدادي، عبد القادر بن عمر. خزانة الأدب ولب لباب لسان العرب. مح. عبد السلام محمد هارون، 13 مج. القاهرة: مكتبة الخانجي، 1986/1406.
- البيضاوي، عبد الله بن عمر بن محمد. أنوار التنزيل وأسرار التأويل. النشر. عبد القادر عرفات والأعشى حسونة. 4 مج. بيروت: 1996.
- التفتازاني، مسعود بن عمر. مختصر المعاني. د. م. 1307.
- أبو تمام حبيب بن أوس الطائي. الحماسة. مح. عبد الله بن عبد الرحيم عسيلان. 2 مج. المملكة العربية السعودية: جامعة الإمام محمد بن سعود، 1981/1401.
- التعالبي، أبو منصور عبد الملك بن محمد. فقه اللغة وسر العربية. مح. محمد صالح موسى حسين. بيروت: مؤسسة الرسالة ناشرون، 2010/1431.
- الجوهري، إسماعيل بن حماد. الصحاح: تاج اللغة وصحاح العربية. مح. أحمد عبد الغفور عطار. 7 مج. بيروت: دار العلم للملايين، ط. 4، 1990/1411.
- الخفاجي، أبو محمد عبد الله بن محمد. سر الفصاحة. د. م.، 1982 / 1402.
- الدسوقي، أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عرفة. حاشية الدسوقي على مختصر المعاني. 2 مج. إسطنبول: 1301.
- الراغب الإصفهاني، أبو القاسم الحسين بن محمد. تفسير الراغب الأصفهاني: المقدمة وتفسير الفاتحة والبقرة. مح. محمد عبد العزيز بسيوني. طنطا: كلية الآداب بجامعة طنطا، 1999/1420.
- الرمحسري، أبو القاسم محمود بن عمر بن أحمد. ألفائق في غريب الحديث والأثر. مح. إبراهيم شمس الدين. 4 مج. بيروت: دار المعرفة، ط. 2، دت.

- الرَّمْحَشَرِيُّ، أَبُو الْقَاسِمِ مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ بْنِ أَحْمَدَ. الْكَشَّافُ عَنْ حَقَائِقِ غَوَامِضِ التَّنْزِيلِ وَعَيُونِ الْأَقَاوِيلِ فِي وَجْهِهِ التَّأْوِيلِ. مَج. عَادِلُ أَحْمَدُ عَبْدِ الْمَوْجُودِ وَغَيْرِهِ. 6 مَج. رِيَاضُ: 1998/1418.
- الرَّمْحَشَرِيُّ، مُحَمَّدُ بْنُ عَمْرِ بْنِ أَحْمَدَ. الْقِسْطَاسُ فِي عِلْمِ الْعَرُوضِ. مَج: فخر الدّين قباوة. بيروت: مكتبة المعارف، ط. 2، 1989/1410.
- الرَّمْحَشَرِيُّ، أَبُو الْقَاسِمِ مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ بْنِ أَحْمَدَ. أَسَاسُ الْبَلَاغَةِ. مَج. مُحَمَّدُ بَاسِلُ عَيُونِ السُّودِ. 2 مَج. بيروت: دار الكتب العلميّة، 1998 /1419.
- السَّكَّاكِيُّ، أَبُو يَعْقُوبِ يَوْسُفِ بْنِ أَبِي بَكْرٍ. مِفْتَاحُ الْعُلُومِ. قَاهِرَةٌ: 1318.
- ابن سيّدة، أبو الحسن علي بن إسماعيل. المحكم والمجيب الأعظم. مَج. عبد الحميد هنداوي. 11 مَج. بيروت: دار الكتب العلميّة، 2000/1421.
- سَيِّوَيْهٌ، أَبُو بَشْرٍ عَمْرُو بْنُ عُثْمَانَ. الْكِتَابُ: كِتَابُ سَيِّوِيهِ. مَج. عبد السلام محمد هارون. 5 مَج. قاهرة: 1988/1408.
- السَّيِّدُ الشَّرِيفُ الْجُرْجَانِيُّ، عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ. التَّعْرِيفَاتُ. د. م. 1253 هـ.
- شِيخَانِي، سَمِيرٌ. قَامُوسُ الْحِكْمِ وَالْأَمْثَالِ. بَيْرُوتُ: 1993/1413.
- ابن عبد البرّ، أبو عمر يوسف بن عبد الله بن محمد. الاستيعاب في معرفة الأصحاب. مَج. علي محمد البجاوي. 9 مَج. بيروت: 1992/1412.
- الْعَجَّاجُ، أَبُو شَعْنَاءَ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ رُغْبَةَ بْنِ لَبِيدٍ. دِيْوَانُ الْعَجَّاجِ رَوَايَةُ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ قَرِيبِ الْأَصْمَعِيِّ وَشَرْحُهُ. مَج. عبد الحفيظ السّطلي. 2 مَج. دمشق: 1972.
- عَبْدُ الْقَاهِرِ الْجُرْجَانِيُّ، أَبُو بَكْرٍ عَبْدُ الْقَاهِرِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ. دَلَالَةُ الْإِعْجَازِ. مَج. أبو فهر محمود محمد شاكر. القاهرة: 1984/1404.
- القزويني، محمد بن عبد الرحمن بن جلال الدين. الإيضاح في علوم البلاغة. مَج. محمد عبد المنعم خفاجي. 3 مَج. بيروت: دار جيل، ط. 3، د. ت.
- محمد زهني أفندي. القول الجيد في شرح أبيات التلخيص وشرحيه وحاشية السيّد. قزان: 1897.
- الميداني، أحمد بن محمد. مجمع الأمثال. 4 مَج. قاهرة: 1379.
- مسلم، أبو الحسين مسلم بن الحجاج بن مسلم النيسابوري. صحيح مسلم. مَج. محمد فؤاد عبد الباقي. 5 مَج. بيروت: دار إحياء التراث العربي، د. ت.
- ابن ماجة، أبو عبد الله محمد بن يزيد القزويني. سنن ابن ماجة. مَج. محمد فؤاد عبد الباقي. 2 مَج. قاهرة: دار إحياء الكتب العربيّة وفيصل عيسى البابي الحلبي، د. ت.
- ابن منظور، أبو الفضل محمد بن مكرم بن علي. لسان العرب، 15 مَج. بيروت: دار صادر، 1414.
- النَّوَوِيُّ، أَبُو زَكَرِيَّا مُحِبِّي الدِّينِ يَحْيَى بْنُ شَرْفٍ. تَهْذِيبُ الْأَسْمَاءِ وَاللِّغَاتِ. مَج. شركة العلماء. 4 مَج. بيروت: د. ت.

ابن هِشَام، جمال الدِّين عبد الله بن يوسف بن أحمد. مُغْنِي اللَّيْبِيبِ عَنِ كِتَابِ الْأَعْرَابِ. مح. مازن المَبَارِك - محمَّد علي حمد
الله. دمشق: ط. 6، 1985.